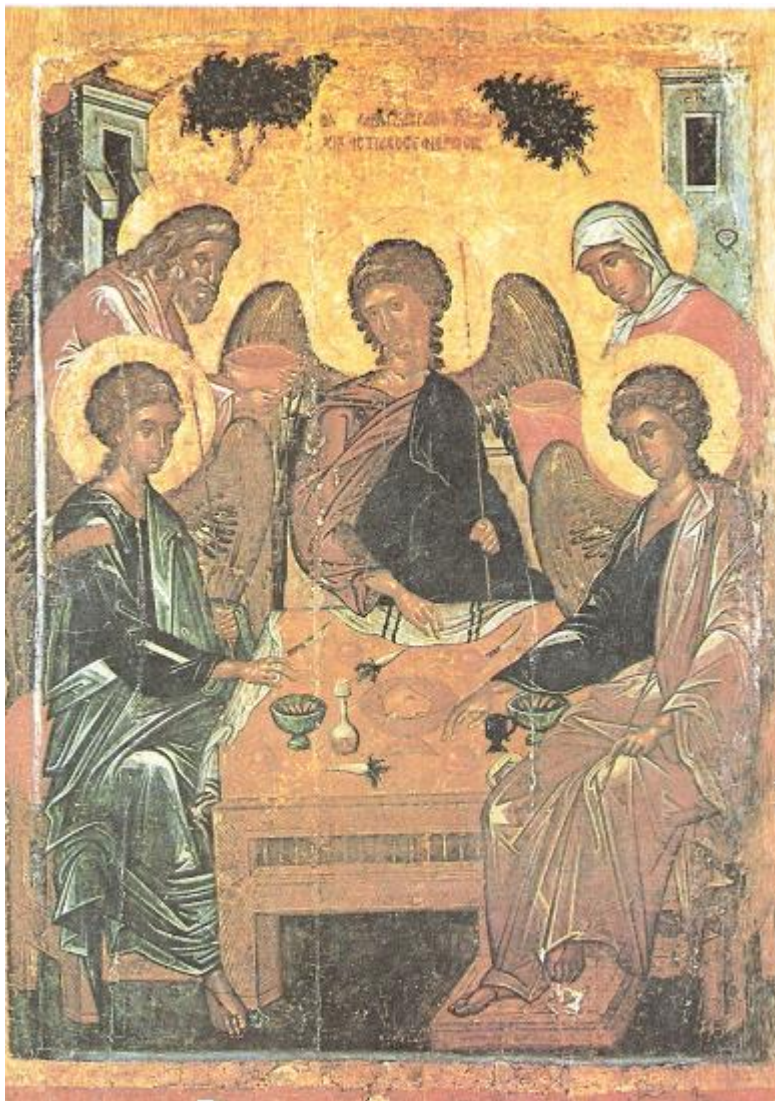

ΕΘΝΙΚΟ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΠΜΣ: ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΡΕΤΩΝ ΠΙΣΤΗ, ΕΛΠΙΔΑ, ΑΓΑΠΗ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ, ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Όνομα φοιτήτριας: ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ. Α.Μ. 21504

ΑΘΗΝΑ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2006

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΠΟΣ
ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΡΕΤΩΝ
ΠΙΣΤΗ, ΕΛΠΙΣ, ΑΓΑΠΗ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ, ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη έχει σκοπό να προτείνει μία λύση στα σημερινά προβλήματα και αδιέξοδα του ανθρώπου. Αυτή η λύση ονομάζεται “άνθρωπος της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης”, όπως αυτός παρουσιάζεται μέσα στις σελίδες της Καινής Διαθήκης, και αφορά έναν τρόπο ζωής. Αν όλοι οι άνθρωποι στραφούν στην αναδιάρθρωση προτεραιοτήτων στη ζωή τους και στις σχέσεις τους, έχοντας μπροστά τους την οδηγητική εικόνα του Χριστού και των αγίων, μαρτύρων και οσίων της Εκκλησίας μας, όλα θα συμβάλλουν στην επίτευξη μιας οικουμενικής ενότητας και την ειρήνη όλων των κρατών και κοινωνιών, που είναι και φλέγον αίτημα της εποχής μας. Φυσικά η λέξη κλειδί για όλα και πάνω από όλα είναι η ανιδιοτελής, ανυπόκριτη και αληθινή αγάπη- η «μείζων» των αρετών-όπως αυτή υπάρχει στην αμοιβαιότητα και αλληλοκατανόηση των τριών Θείων Προσώπων, στην υπερτέλεια κοινωνία της Αγίας Τριάδος. Σ’ αυτή την αγάπη βρίσκουν την πληρότητά τους η πίστη και η ελπίδα. Αυτές οι τρεις θεμελιώδεις θεολογικές αρετές, που προβάλλουν στην κορυφή της υπέροχης Κλίμακας του αγίου Ιωάννου του Σιναίτη, συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους καθώς η μία προϋποθέτει την άλλη και έχουν κοινό σκοπό την σωτηρία του ανθρώπου.

Είναι ιδιαίτερη η χαρά μου που ο καθηγητής Αλέξανδρος Σταυρόπουλος μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον, ζωτικής σημασίας και συνεπώς επίκαιρο θέμα. Κρίνοντας από την ευρύτητα και τη διαχρονική σπουδαιότητα του θέματος, αυτή η φροντιστηριακή εργασία δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει όλο το φάσμα του θέματος αλλά να παρουσιάσει και να τονίσει στοιχεία και έννοιες που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα για τη ζωή του ανθρώπου και την εν Χριστώ τελείωσή του. Ελπίζω η παρούσα εργασία να αποτελέσει γόνιμο έδαφος έμπνευσης και για άλλους συναδέλφους και το μήνυμά της να βρει ανταπόκριση και να δώσει πνοή ελπίδας, δύναμης και δημιουργικότητας στον σύγχρονο άνθρωπο, και ιδίως στους νέους.

Τέλος, στο εξώφυλλο χρησιμοποίησα την εικόνα της φιλοξενίας του Αβραάμ παρά την Δρύν Μαμβρή, όπου παρατηρούμε την περιχώρηση των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας με τα δύο πρόσωπα του Αβραάμ και της Σάρας. Την επέλεξα γιατί όπως λέει ο καθηγητής εκεί δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποιος φιλοξενεί ποιον. Η θύμηση αυτής της κορυφαίας στιγμής σε δύσκολες στιγμές μοναξιάς και αποξένωσης, μπορεί να μας δίνει ελπίδα, την οποία έχουμε όλοι σήμερα ανάγκη. Αυτό που είναι όμως πιο σημαντικό απ’ όλα είναι να καταφέρουμε όλοι να γίνουμε θεολογικός τόπος των τριών θεολογικών αρετών· της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	4
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ- ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	41
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
A ΜΕΡΟΣ	
Θεολογική προσέγγιση του ανθρώπου της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.....	7
α. Αγιογραφική και πατερική θεμελίωση της σωτηριολογικής σημασίας της σχέσεως των τριών θεολογικών αρετών πίστη, ελπίδα, αγάπη.....	7
β. Η ταυτότητα του “προσώπου” της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.....	11
B ΜΕΡΟΣ	
Ψυχολογική προσέγγιση του ανθρώπου της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.....	14
α. Τα αίτια και οι επιπτώσεις της απουσίας της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης στην υγεία του ανθρώπου.....	14
Β. Προτάσεις μιας ορθόδοξης θεραπευτικής ανθρωπολογίας για την επίτευξη του προσώπου της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.....	21
Γ ΜΕΡΟΣ	
Κοινωνιολογική προσέγγιση του ανθρώπου της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.....	27
α. Πως μπορεί να επιτευχθεί μια “υγής” ορθοδόξως κοινωνία της αγάπης και της ειρήνης και η συμβολή του Ύμνου της Αγάπης του αποστόλου Παύλου σ’ αυτό.....	27
β. Η προσφορά των τριών θεολογικών αρετών στην οικοδόμηση της ψυχής των νέων σήμερα.....	34
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	37
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	39

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Βλ.	: Βλέπε
Εκδ.	: Εκδόσεις
ΕΠΕ	: Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας. Σειρά των Πατερικών Εκδόσεων «Γρηγόριος Παλαμάς», Θεσσαλονίκη
ΘΗΕ	: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, 12 τόμοι. Αθήναι, Έκδοση Αθ. Μαρτίου, 1962-1968.
κ.τ.λ.	: και τα λοιπά
μτφρ.	: μετάφραση
Οπ.π.	: όπου παραπάνω
παρ.	: παράγραφος
ΡG	: J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus: graeca 161 τόμοι, Parisiis 1857-1866
Πρβλ.	: Παράβαλε
σ.	: σελίδα (σελίδες)
στ.	: στήλη (στήλες)
τομ.	: τόμος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πίστη, ελπίδα, αγάπη. Τρία ουσιαστικά που αντιπροσωπεύουν τον «καινό άνθρωπο» της βασιλείας του Θεού αποτέλεσμα της θείας ενσαρκώσεως. Ονομάζονται θεολογικές ή υπερφυσικές αρετές γιατί εξαρτώνται από την άμεση με τον Θεό, εν τη αγάπη του Χριστού, κοινωνία, και συναποτελούν την καθ' όλου προς τον Θεό ευσέβεια, της οποίας έκφραση είναι η λατρεία¹. Το θεολογικό αυτό τρίπτυχο αποτελεί οδό για την έξοδο του ανθρώπου από την ατομικότητά του, ώστε να γίνει το “πρόσωπο” της αγάπης και της ελευθερίας που περιγράφει η χριστιανική ανθρωπολογία. Επομένως αποτελεί αναγκαιότητα για τη σωτηρία του. Αυτό μας κάνει να καταλάβουμε γιατί οι Πατέρες της Εκκλησίας μας ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τις αρετές αυτές και τη σχέση μεταξύ τους, αφού όπως είδαμε αποτελούν τη βάση της πνευματικής ζωής.

Αναφέραμε ότι η έννοια του “προσώπου”, η οποία συμπίπτει μ’ αυτή του ανθρώπου της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης, συνδέεται στενά με την έννοια της ελευθερίας. Γνωρίζουμε ότι η ελευθερία του ανθρώπου είναι σχετική σε σχέση με την απόλυτη ελευθερία του Θεού και γίνεται ολοένα και σχετικότερη όσο ο άνθρωπος αρνείται την κοινωνία του με τον Θεό και επιδιώκει μανιωδώς την κοσμική ελευθερία. Όμως ο άνθρωπος ως πρόσωπο έχει την ικανότητα να επιλέγει και ταυτόχρονα να λειτουργεί υπεύθυνα, να μην απολυτοποιεί τις κοσμικές, κοινωνικές ή πολιτικές, ελευθερίες, να μην οδηγείται στην παράχρηση τους, αλλά να μπορεί να τις ξεχωρίζει και να τις υποτάσσει στην ελευθερία του Χριστού². Το κυριότερο είναι ότι είναι πραγματικά ελεύθερος μέσα στη σχέση αγάπης με το Θεό, τον συνάνθρωπο και το περιβάλλον του. Χωρίς αγάπη δεν υπάρχει ελευθερία. Η αγάπη είναι η μοναδική πράξη στην οποία ο άνθρωπος ενεργεί ελεύθερα.

Για αυτόν τον πνευματοφόρο και πνευματοκίνητο άνθρωπο, που καθορίζει τη ζωή του στη βάση των τριών θεολογικών αρετών θα μιλήσουμε εδώ. Αφορμή υπήρξε ο Ύμνος της Αγάπης του αποστόλου Παύλου και ιδίως ο στίχος δεκατρία «Νυνί δε μένει πίστις, ελπίς, αγάπη, τα τρία ταύτα· μείζων δε τούτων η αγάπη». Στον στίχο αυτό ο απόστολος δείχνει ότι αυτές οι τρεις αρετές μένουν σε τούτη τη ζωή, μεγαλύτερή τους όμως είναι η αγάπη, γιατί όταν έλθουν τα αγαθά που ελπίζουμε και πιστεύουμε, τότε αυτές οι δύο αρετές δεν έχουν λόγο να υπάρχουν και μένει μόνη και βασιλεύει πλέον η αγάπη. Επομένως η πίστη, η ελπίδα και η αγάπη είναι απαραίτητα εφόδια για

¹Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΥΘ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Θέματα Ορθοδόξου Ηθικής Θεολογίας Α'*, Αθήνα 1994, σ.56.

²Βλ. ΑΠ. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, τεύχος α', Αθήνα 1994,σ.45-46.

την παρούσα ζωή. Διδάσκουν τον άνθρωπο πώς να καταφρονεί τα ορατά και υλικά αγαθά και να κοιτά και να πρεσβεύει τα ουράνια. Αποτελούν την άμυνα του οργανισμού απέναντι στο κακό, που κυριαρχεί με ποικίλες μορφές στον κόσμο μας σήμερα. Είναι η ασπίδα κατά των παθών, τα οποία όχι μόνο εισέρχονται και διαμορφώνονται στον κάθε άνθρωπο ατομικά, αλλά διαπλέκονται και στην κοινωνική πραγματικότητα. Όσο λιγοστεύουν αυτές οι αρετές στον άνθρωπο, τόσο αυτός βάλλεται από τους λογισμούς και τα πάθη και τόσο στενάζει όλη η ανθρωπότητα και η κτίση από το κακό και την αμαρτία.

Τι σημαίνει όμως η έννοια «θεολογικός τόπος» αναφορικά με τον άνθρωπο στην παρούσα εργασία; Ο άνθρωπος ασκώντας αυτές τις μεγαλειώδεις θεολογικές αρετές στη ζωή του καθίσταται κατοικητήριο της Αγίας Τριάδος. Αποτελεί δηλαδή τον τόπο όπου καρποφορούν και ενισχύονται η αγάπη, η πίστη και η ελπίδα. Είναι το σημείο όπου συναντιούνται αυτές οι αρετές και ανθίζουν διαμορφώνοντας τον “φιλοκαλικό άνθρωπο”. Δεν πρέπει ωστόσο να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η πίστη, η αγάπη και η ελπίδα έχουν σωτηριολογικό χαρακτήρα μόνο σε σχέση με το Θεό. Είναι αρετές που ενώνουν τους ανθρώπους μεταξύ τους και τους ενώνουν με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος με τον Θεό. Αυτή τη δυνατότητα την έδωσε ο Ιησούς στην ανθρωπότητα με την Ανάστασή Του. Επομένως η συμμετοχή των ανθρώπων στη ζωή και στον θάνατο και την ανάσταση του Χριστού στην παρούσα ζωή θα τους δώσει νέα ζωή με θάρρος, πίστη και ελπίδα.³ Αυτό είναι αναγκαίο για την εποχή μας καθώς αυτή αποτελεί εποχή βαθύτατων υπαρξιακών προκλήσεων, προβληματισμών και αναζητήσεων. Ας μην ξεχνάμε και ένα μεγάλο αριθμό προβλημάτων, όπως ο ρατσισμός, η ξενοφοβία, η ανεργία, η φτώχεια κ.α. Ο άνθρωπος στέκει μπροστά σε αδιέξοδα όσον αφορά τη σχέση του με τους άλλους, τον εαυτό του και κυρίως με το Θεό. Το θέμα όμως είναι να μην απογοητεύεται και απελπίζεται, αλλά να «κάνει ανοίγματα». Σ’ αυτό μπορεί να τον βοηθήσει η ορθόδοξη ανθρωπολογία, η γόνιμη επικοινωνία με υπευθύνους πνευματικούς και η συμμετοχή του στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Αξίζει να σημειώσουμε ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι εδώ και χρόνια το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (Π.Σ.Ε.) ασχολείται σε συνέδρια της με το θέμα της ελπίδας αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα του.

Η μεθοδολογική διάκριση της εργασίας την χωρίζει σε τρία μέρη, καθώς προσεγγίζει τον άνθρωπο των τριών θεολογικών αρετών θεολογικά, ψυχολογικά και κοινωνιολογικά. Οι λόγοι που συνέβαλαν στην επιλογή αυτών των προσεγγίσεων

³Βλ. π. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΦΑΡΟΥ, Η διαχείριση της αγάπης, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2010, σ.96.

εξηγούνται παρακάτω. Στο πρώτο μέρος θα δούμε ποια είναι η σχέση των αρετών αυτών μεταξύ τους για τη σωτηρία του ανθρώπου σύμφωνα με την Αγία Γραφή και τους Πατέρες της Εκκλησίας μας, ώστε στη συνέχεια να προχωρήσουμε στο να δείξουμε ποιος είναι αυτός που αποκαλούμε άνθρωπο της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης σύμφωνα με την ορθόδοξη ανθρωπολογία. Τι συμβαίνει όμως όταν ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από την απουσία της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης; Ποιος είναι αυτός που δεν πιστεύει, δεν ελπίζει και ο δι' αγάπη ανίκανος; Αυτό το θέμα το αναλύουμε στο δεύτερο μέρος για να διαπιστώσουμε τις διαφορές με τον άνθρωπο της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης. Η έλλειψη των τριών αρετών φανερώνει μια παθολογία του ανθρώπου, διότι όταν διαταράσσονται οι σχέσεις του με τον Θεό, τον συνάνθρωπό του και το περιβάλλον, τότε παραδίνεται στην δίνη των παθών και μπορεί να χαρακτηριστεί «ασθενής» με αυτή την έννοια. Το θέμα μας λοιπόν, όπως καταλαβαίνουμε, έχει άμεση σχέση με την ψυχή του ανθρώπου για την οποία έχουν μιλήσει εκτενώς οι Πατέρες της Εκκλησίας μας και την εν Χριστώ σωτηρία του ανθρώπου ως ψυχοσωματικού όντος. Θα παρακολουθήσουμε ποιες είναι οι απόψεις της ψυχολογίας, της ψυχιατρικής και της ορθόδοξης παράδοσής μας σχετικά με τον ασθενή άνθρωπο, πού τοποθετούν τις ρίζες αυτής της ασθένειας και αν μπορούν και πώς να συνεργαστούν μεταξύ τους με στόχο τον «υγιή» άνθρωπο.

Τέλος στο τρίτο μέρος θα μας απασχολήσει το πώς θα καταφέρει ο κάθε άνθρωπος σήμερα στα πλαίσια της πολυπολιτισμικότητας με τα ικανά ουσιώδη προβλήματα που τον απασχολούν να κάνει πραγματικότητα έναν κόσμο αγάπης, ομόνοιας και ειρήνης πέρα από εθνικισμούς, ρατσισμούς και φυλετικές διακρίσεις. Φυσικά δεν θα παραλείψουμε να απευθυνθούμε στους νέους, που είναι η ελπίδα του έθνους και της Εκκλησίας μας, για να τους ζητήσουμε να ανακαλύψουν με τη βοήθεια της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης, το «πρόσωπο» μέσα τους και να αγωνιστούν για να βοηθήσουν και άλλους ανθρώπους να κάνουν το ίδιο, ανακαλύπτοντας στοιχεία σ' αυτούς που τους κάνουν αξιαγάπητους και είναι δοσμένα από το Θεό. Διότι η αγάπη είναι δημιουργική και απελευθερωτική και δεν είναι απλά αρετή και κοινωνική συμπεριφορά, αλλά συστατικό του ίδιου του ανθρώπινου είναι. Βέβαια αυτός ο αγώνας δεν είναι εύκολος, αλλά θέλει υπομονή, επιμονή και κυρίως πίστη.

Α ΜΕΡΟΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣΑ. Αγιογραφική και Πατερική θεμελίωση της σωτηριολογικής σημασίας της σχέσεως των τριών θεολογικών αρετών πίστη, ελπίς, αγάπη

Η πίστη, η αγάπη και η ελπίδα είναι τρεις από τις σπουδαιότερες χριστιανικές αρετές που συνδέονται στενά μεταξύ τους και αποτελούν ασφαλή οδό σωτηρίας δίνοντας νόημα στον σκοπό ύπαρξης του ανθρώπου. Ενός ανθρώπου που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού και οδεύει στο καθ' ομοίωση. Δεν πρόκειται όμως για απλή πίστη, απλή ελπίδα και απλή αγάπη με ανθρωποκεντρικό περιεχόμενο, αλλά για αληθινή πίστη, αγάπη και ελπίδα που έχουν ως κέντρο τον Χριστό. Ωστόσο όταν αυτές οι αρετές δεν είναι αληθινές και δεν προϋποθέτουν άμεση και ουσιαστική σχέση με τον αρχηγό της ζωής και της σωτηρίας, τον Χριστό, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για σωτηρία.

Ποια είναι όμως η σχέση των τριών; Η πίστη ως σώζουσα δύναμη δεν έχει μόνο ανυπολόγιστη γνωστική αξία, αλλά και ηθική. Αποτελεί υπόθεση της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου. Είναι εσωτερική πεποίθηση που φαίνεται στην ισχυρή κλίση της καρδιάς και της διανοίας του ανθρώπου για προσωπική και πραγματική συνάντηση του ανθρώπου με το Θεό δια της εν Χριστώ ενανθρωπίσεως, και κοινωνία μ' Αυτόν⁴. Στηρίζεται στην αποκάλυψη του Θεού προς τον άνθρωπο και είναι ολοκληρωτική προσφορά του ανθρώπου και όλης της ύπαρξής του στην πηγή της ζωής, τον Θεό. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να υπάρχει στον άνθρωπο ορθή και γνήσια πίστη και να εκφράζεται στη ζωή του κυρίως ως αγάπη⁵ γιατί σύμφωνα με τον ευαγγελιστή Ιωάννη « ο Θεός αγάπη εστί» (Α΄Ιω. δ,8) και «ο μη αγαπών ουκ έγνω τον Θεόν». Γιατί όπως λέει ο απόστολος Παύλος «εάν έχω πάσαν την πίστιν, ώστε όρη μεθιστάνειν, αγάπην δε μη έχω, ουδέν ειμί» (Α΄Κορ. ιγ΄2).

Η σχέση της με την ελπίδα είναι ουσιαστική, διότι «πίστις εστίν ελπιζομένων υπόστασις πραγμάτων έλεγχος ου βλεπομένων» (Εβρ.11,1). Η πίστη λοιπόν κάνει πραγματικά εκείνα που ελπίζουμε και βέβαια εκείνα που δεν βλέπουμε. Σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, εκείνο που βλέπει κανείς, οπωσδήποτε δεν το ελπίζει. Εάν όμως πίστεψε, θα πίστεψε σε πράγματα ελπιζόμενα, τα οποία ως γνωστό δεν βλέπονται ακόμη, άρα και δεν τα έχει αποκτήσει ακόμη. Τα μάτια της πίστεως σε

⁴ Πρβλ. ΒΑΣ. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, λήμμα «πίστις», ΘΗΕ 10, 1967 στ.406.

⁵ Οπ.π., στ.412.

αντίθεση με τα μάτια του σώματος όλα τα ορατά δεν τα βλέπουν, ενώ βλέπουν τα αόρατα. Είναι το μέσο με το οποίο βλέπουμε τα μη φανερά και κάνει εξ ίσου βέβαια τα μη βλεπόμενα με τα βλεπόμενα. Επειδή τα ελπιζόμενα θεωρούνται ανυπόστατα, η πίστη δίνει σ' αυτά υπόσταση και τα τοποθετεί στην ψυχή του ανθρώπου⁶. Η ψυχή του ανθρώπου είναι ένα καντηλάκι. Χωρίς λάδι δεν ανάβει το καντήλι, αλλά και χωρίς πίστη δεν γεννιέται στην ψυχή μας η ελπίδα. Επομένως η πίστη είναι το θεμέλιο και η προϋπόθεση της ελπίδας, όπως και της αγάπης. Γι' αυτό πολλές φορές στην Αγία Γραφή όταν γίνεται λόγος για την πίστη γίνεται και για την ελπίδα και υπάρχουν περιπτώσεις όπου χρησιμοποιείται η ελπίδα με την έννοια της πίστης⁷.

Όμως η χριστιανική ελπίδα δεν είναι κάτι το αστήρικτο, δεν έχει αναφορά σε ανθρώπινες υποσχέσεις. Αυτή η ασφαλής και βεβαία άγκυρα⁸ κατά τον Απόστολο Παύλο στηρίζεται στην αγάπη του Θεού και προσανατολίζεται προς την έσχατη μέρα. Ο χριστιανός ελπίζει, γιατί πιστεύει στην αγάπη, στην παντοδυναμία του Θεού και στο ότι ο Θεός τηρεί πάντα τις υποσχέσεις Του⁹. Η αγάπη προς το Θεό είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την πίστη προς Αυτόν και κατά ακολουθίαν με την προς Αυτόν ελπίδα. Η αγάπη και η πίστη δύσκολα μπορούν να διακριθούν μεταξύ τους. Και οι δυο συναναπτύσσονται μαζί και η κάθε μια βοηθάει στην περαιτέρω ανάπτυξη της άλλης¹⁰. Συνεπώς το τρίπτυχο πίστη, ελπίς, αγάπη συναποτελεί την καθόλου ευσέβεια προς τον Θεό, όπου η ευσέβεια εκλαμβάνεται ως η ορθή προς τον Θεό τοποθέτηση και φορά του όλου ανθρώπου, ο οποίος απαντά θετικά στην αγάπη και κλήση του Χριστού για σωτηρία και γίνεται μέλος του σώματός Του¹¹.

Σε αρκετά σημεία των επιστολών του ο Απόστολος Παύλος κάνει λόγο για την σπουδαιότητα του θεολογικού αυτού τριπτύχου αρετών στη ζωή των χριστιανών¹². Η σημαντικότερη όμως αναφορά του σημειώνεται στον περίφημο ύμνο της αγάπης στην πρώτη προς Κορινθίους επιστολή του. Συγκεκριμένα στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο σημειώνεται «τώρα όμως παραμένει η πίστις, η ελπίς, η αγάπη· τα τρία αυτά· μεγαλύτερο όμως από όλα αυτά είναι η αγάπη». Στη γη η αγάπη παραμένει μαζί με την πίστη και την ελπίδα ως αδιάλειπτη εκφαντορία του Αγίου Πνεύματος στον άνθρωπο, αλλά είναι «μείζων» αυτών ή καλύτερα έχει αυτές ως απλούς φορείς και προσωπεία

⁶ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσοστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη*, έκδοσις Συνοδία Σπυρίδωνος Ιερομονάχου Νέα Σκήτη Αγ. Όρους, 2003, σ.33 & σ.79.

⁷ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Η Ελπίδα*, Αποστολική Διακονία, έκδοση α', 1993, σ.7.

⁸ Εβρ. 6,19.

⁹ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Η Ελπίδα*, σ.9.

¹⁰ Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΥΘ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Θέματα Ορθόδοξου Ηθικής Θεολογίας Α'*, σ.55.

¹¹ Οπ.π., σ.97.

¹² Κολ. 1,4-5, Θεσα' 1,3 & 5,8, Γαλ. 5, 5-6, Τιτ.2,2, Εβρ. 10,22-24.

της¹³. Η πίστη και η ελπίδα είναι ακατανόητες και ανύπαρκτες χωρίς την αγάπη μέσω της οποίας βιώνουμε την αλήθεια του Θεού. Αλλά και η αγάπη δεν έχει καμία ωφέλεια χωρίς την πίστη και ούτε θα μπορούσε να υπάρξει διαφορετικά, όπως τονίζει ο ιερός Χρυσόστομος¹⁴.

Το περιεχόμενο της πίστης που διακρατεί η Εκκλησία μας είναι παρενέργεια της αγάπης. Η πίστη είναι κάτι ευρύτερο και ουσιωδέστερο του δόγματος, της θεολογικής γνώσεως. Η Εκκλησία μας στην πραγματικότητα θέλει να απομακρυνθεί από το δόγμα και την θεολογία και όχι να πλησιάσει και να προάγει αυτά, διότι είναι μεν αποτελέσματα και προϊόντα της αγάπης και του λειτουργικού κλίματος, αλλά υπαγορευμένα από την ανάγκη που είναι σύμμετρη προς την ανθρώπινη αδυναμία και μέλλουν να ελαττωθούν και να εκλείψουν όταν η αγάπη αυξηθεί. Στον ουρανό η αγάπη μένει μόνη και γίνεται πιο δυνατή. Τότε δεν χρειάζεται η πίστη στον Θεό γιατί θα Τον βλέπουμε και δεν θα ελπίζουμε στις επαγγελίες Του διότι θα έχουν εκπληρωθεί. Μόνο θα αγαπάμε ζώντας στη λειτουργική μακαριότητα του Παραδείσου¹⁵. Η αγάπη λοιπόν είναι μεγαλύτερη διότι μένει στην αιώνια ζωή. Είναι μεγάλο χάρισμα, τρόπος ζωής και η σπουδαιότερη οδός για όλα τα χαρίσματα γιατί όταν κανείς την «διαβαίνει» φτάνει στην αιώνια ζωή, αρκεί βέβαια ο πιστός να είναι μέλος του σώματος του Χριστού, δηλαδή της Εκκλησίας. Μέσα στην Εκκλησία του Χριστού η αγάπη ενεργοποιείται και γίνεται τελεία, γιατί εκτός του σώματος αυτού σωτηρία δεν υπάρχει όπως λέγει και ο άγιος Αυγουστίνος. Γι' αυτό το λόγο σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, ο Απόστολος Παύλος πολύ σωστά συνεχίζει λέγοντας «διώκετε την αγάπην»¹⁶, δηλαδή αγωνιστείτε για να κερδίσετε αυτή την πολύτιμη και ζωτική αρετή που αποτελεί και δημιουργό κάθε αρετής και θεμέλιο τέλειας πίστης και ζωής.

Πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας μας ασχολήθηκαν μ' αυτές τις τρεις σπουδαίες θεολογικές αρετές. Για τον Μέγα Βασίλειο η αγάπη δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την πίστη, γιατί αγάπη χωρίς πίστη είναι καρπός χωρίς δέντρο¹⁷. Αλλά και ο άγιος Μάξιμος ο ομολογητής εξαίρει τον στενό σύνδεσμο των τριών θεολογικών αρετών, και στο αξιόλογο έργο του "Κεφάλαια περί αγάπης" παρατηρεί: "η πίστη είναι η βάση της ελπίδας και της αγάπης. Η ελπίδα είναι η δύναμη της αγάπης και της πίστης γιατί

¹³ Βλ. ΠΑΝ. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗ, λήμμα «αγάπη», *ΘΗΕ* 1, Αθήναι 1962 στ.134.

¹⁴ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσοστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ.66, πρβλ. Προς Εφεσίους ΚΔ', ΕΠΕ 21,340. ΡΓ 62,174.

¹⁵ Πρβλ., ΠΑΝ. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗ., λήμμα «αγάπη», *ΘΗΕ* 1, στ.134.

¹⁶ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσοστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ.185, πρβλ. Προς Α' Κορινθίους ΛΔ' ΕΠΕ 18^Α, 424-434, ΡΓ 61,289-292.

¹⁷ ΡΓ.32,209.

δια μέσου του εαυτού της κάνει να φανεί και στις δύο αυτό που πιστεύουμε και αγαπούμε και γιατί διδάσκει να πορευόμαστε μέσω αυτής προς αυτό. Η αγάπη τέλος είναι η συμπλήρωση των δύο, καθώς αγκαλιάζει όλον το ακρότατο επιθυμητόν και δίνει σ' αυτές την παύση της κινήσεως προς αυτό, αντικαθιστώντας την πίστη στην Ύπαρξη Του και την ελπίδα στον ερχομό Του με την απόλαυση της παρουσίας Του δια μέσου του εαυτού της¹⁸.

Ο άγιος Ιωάννης ο Σιναΐτης περιγράφει στο περίφημο έργο του, την «Κλίμακα», την πορεία προς τη Θέωση σαν μια ανάβαση με μια σκάλα στον ουρανό, κάθε σκαλί της οποίας είναι μία αρετή που πρέπει να κατακτήσει ο πιστός για να πετύχει το σκοπό του και να μην κατακρημνιστεί από αυτή. Η πορεία της ανάβασης είναι δύσκολη λόγω των πειρασμών και των κινδύνων, αλλά γίνεται ευκολότερη με τη συνεργία της θείας χάριτος. Το τελευταίο και ανώτερο σκαλί αυτής της σκάλας είναι η αγάπη, η πίστη και η ελπίδα.

Στο τριακοστό κεφάλαιο του ίδιου έργου αναφέρεται στον σύνδεσμο αυτών των τριών αρετών¹⁹. «Νυνί δε λοιπόν, μετά πάντα τα προειρημένα, μένει τα τρία ταύτα, τα τον σύνδεσμον πάντων επισφίγγοντα και κρατούντα: πίστις, ελπίς, αγάπη, μείζων πάντων η αγάπη. Θεός γαρ ονομάζεται. Πλην έγωγε την μεν ακτίνα ορώ, την δε φως, την δε κύκλον, πάντα δε ένα απαύγασμα και μίαν λαμπρότητα. Η μεν γαρ πάντα δύναται ποιείν και δημιουργείν· την δε έλεος Θεού περικυκλοί και ακαταίσχυντον ποιεί· η δε ουδέ πίπτει, ουδ' εστήκει του θέειν, ουδέ τον τρωθέντα ηρεμείν λοιπόν της μακαρίας μανίας εά». Πιο κάτω επίσης αναφέρει: «Αγάπη κατά μεν ποιότητα ομοίωσις Θεού, καθ' όσον βροτοίς εφικτόν κατά δε ενέργειαν μέθη ψυχής, κατά δε την ιδιότητα πηγή πίστεως, άβυσσος μακροθυμίας, θάλασσα ταπεινώσεως». Η δυναμική κατάσταση της αγάπης, επειδή είναι αφ' ενός θεία δημιουργία, αφ' ετέρου προσωπική και υπαρξιακή κατάσταση, χαρακτηρίζεται από τον άγιο Ιωάννη ομοίωση Θεού²⁰. Αφού ο Θεός είναι αγάπη, όσο περισσότερο κανείς αγαπά τόσο περισσότερο μοιάζει με το Θεό χωρίς βέβαια να γίνεται και φύσει Θεός, αφού δεν μετέχει στην ουσία του Θεού.

Τέλος αξίζει να αναφέρουμε και τον Αββά Δωρόθεο, ο οποίος στην ΙΔ΄ Διδασκαλία του αναφέρεται στην σπουδαιότητα της πίστης και της αγάπης για την επίτευξη του καθ' ομοίωση καθώς παραλληλίζει το κτίσιμο και το αρμολόγημα των

¹⁸Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Η Ελπίδα*, σ.80, Μάξιμου του Ομολογητού, *Κεφάλαια περί αγάπης* I, 26. PG 90, 1189.

¹⁹PG 88, 1153-1160.

²⁰Βλ. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας*, Αθήνα 2001, σ.303.

αρετών της ψυχής με το κτίσιμο του ορατού σπιτιού²¹. Σύμφωνα με τον άγιο για να είναι λοιπόν στέρεο και ασφαλές το οικοδόμημα της ψυχής χρειάζεται να έχει θεμέλιο την πίστη, γιατί χωρίς αυτή, όπως λέει και ο Απόστολος Παύλος είναι «αδύνατο να ευαρεστήσει κανείς στο Θεό» (Εβρ.11,6). Πάνω στην πίστη κτίζεται συμμετρικά το οικοδόμημα προσθέτοντας μία μία αρετή σαν λιθαράκια. Η στέγη θα είναι η αγάπη, η οποία είναι η τελείωση όλων των αρετών, όπως ακριβώς και η στέγη του σπιτιού (Κολ.3,14). Επειδή όμως η αγάπη έχει ανάγκη από ταπεινώση το περιτείχισμα της ταράτσας του οικοδομήματος θα είναι η ταπεινώση, η οποία ζώνει ολόγυρα και φυλάει όλες τις αρετές, αλλά αποτελεί και τη λάσπη που συνδέει όλους τους λίθους. Διότι κάθε αρετή που γίνεται χωρίς ταπεινώση, δεν είναι αρετή.

B. Η ταυτότητα του "προσώπου" της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.

Ποιος είναι όμως ο άνθρωπος της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης; Σύμφωνα με την ορθόδοξη ανθρωπολογία ο άνθρωπος είναι κεκλημένος δυνάμει να είναι “πρόσωπο”. Ο όρος “πρόσωπο” αναφέρεται στον τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου και περιγράφει τον άνθρωπο της πίστης, της ελπίδος και της αγάπης, που έχει φτάσει στο τελευταίο και ανώτατο σκαλί της Κλίμακας του αγίου Ιωάννου του Σιναΐτη. Χαρακτηριστικά του προσώπου είναι η αιώνια ζωή και η ύπαρξή του ως συγκεκριμένη, μοναδική και ανεπανάληπτη οντότητα. Η μοναδικότητά του όμως μπορεί να συμβεί μόνο μέσα στην κοινωνία της αγάπης, γιατί αυτή η ίδια η αγάπη είναι που κάνει ένα πρόσωπο μοναδικό. Ο Θεός δεν μας θέλει κλωνοποιημένα όντα, αλλά κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωση. Έξω από την κοινωνία της αγάπης, το πρόσωπο χάνει την μοναδικότητά του και γίνεται ένα όν όπως όλα τ’ άλλα. Το να παύσει να αγαπά και να αγαπάται, να είναι μοναδικό και ανεπανάληπτο, σηματοδοτεί το θάνατό του²². Η σωτηρία επομένως υπάρχει μέσα στην αγάπη, στο άνοιγμα και την κοινωνία με τους άλλους κατά το πρότυπο του τρόπου ύπαρξης της Αγίας Τριάδος, η οποία αποτελεί υπερτέλεια κοινωνία. Δεν είναι δηλαδή ατομικό γεγονός, αλλά προσωπικό, διότι ο άνθρωπος προσβλέπει και σε άλλα πρόσωπα. Αφορά ένα πλέγμα σχέσεων γιατί κανείς δεν μπορεί να σωθεί μόνος του. Ο άνθρωπος επειδή πιστεύει μ’ όλη τη δύναμη της καρδιάς του στο Θεό, ελπίζει και κατά συνέπεια αγαπά. Η αιώνια επιβίωση του προσώπου ως μοναδική, ανεπανάληπτη και ελεύθερη «υπόσταση», ως αγαπών και

²¹Βλ. ABBA ΔΩΡΟΘΕΟΥ, *Έργα Ασκητικά*, εκδόσεις *Ετοιμασία* ιεράς μονής τιμίου προδρόμου, Καρέας 1983, σ.327.

²² Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Από το προσωπείον εις το πρόσωπον, *Χαριστήρια εις τιμήν του μητροπολίτου γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1997, σ.309.

αγαπώμενος, ονομάζεται σύμφωνα με τους Πατέρες της Εκκλησίας μας θέωση, δηλαδή μετοχή στην προσωπική Ύπαρξη του Θεού και επίτευξη του «καθ' ομοίωσιν». Μάλιστα σύμφωνα με τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά επειδή ο Θεός είναι αγάπη (Α, Ιωαν. 4,8), η εφαρμογή της καινής εντολής της αγάπης ως πλήρωμα των εντολών και των αρετών παρέχει στην ανθρώπινη ύπαρξη τη δυνατότητα να στραφεί προς τη θεία ομοίωση.²³

Ο άνθρωπος, που περιγράψαμε παραπάνω, είναι ο “φιλοκαλικός” άνθρωπος²⁴, που προτείνει η ορθόδοξη ανθρωπολογία και ο οποίος ακολουθεί έναν χριστιανικό τρόπο ζωής. Η πορεία όμως προς τον μετασχηματισμό, την μεταμόρφωση, την επίτευξη του “προσώπου” απαιτεί δημιουργικότητα, δραστηριοποίηση και επίμονο αγώνα και όχι στασιμότητα. Στον αγώνα αυτό η οδηγτική εικόνα του Χριστού είναι αναγκαία, καθώς αποτελεί δυναμική φανέρωση τρόπου ζωής και ενεργητική φανέρωση του θείου θελήματος. Άλλωστε όπως ο Θεός μόνο ως πρόσωπο είναι αυτό που είναι στη φύση του, δηλαδή “τέλειος Θεός”, έτσι και ο άνθρωπος εν Χριστώ μόνο ως υπόσταση, ως πρόσωπο, ως ελευθερία και αγάπη, είναι “τέλειος άνθρωπος”, “όντως πρόσωπο”, δηλαδή υφίσταται κατά τον τρόπο που υφίσταται ο Θεός ως ον²⁵. Βέβαια σύμφωνα με την προσωποκρατική αντίληψη ο άνθρωπος ελευθερώνεται μόνο όταν ενώνεται. Η ελευθερία συνυπάρχει με την αγάπη, δηλαδή τη σχέση, την επικοινωνία, τη συμμετοχή και την ενότητα. Καταστάσεις όπως η ανελεύθερη αγάπη και η ανέραστη ελευθερία είναι απαράδεκτες γιατί προϋποθέτουν το διαζύγιο της αγάπης από την ελευθερία. Ο άνθρωπος μπορεί να γίνει ελεύθερος χωρίς να μείνει μόνος, όταν κατανοήσει την οντότητα του ως πρόσωπο και όχι ως άτομο (δηλαδή ότι δεν υπάρχει απλώς, αλλά συνυπάρχει κυρίως όχι για να επιβιώνει ατομικά, αλλά για να συμβιώνει κοινωνικά)²⁶. Αν η αγάπη είναι ο λόγος υπάρξεως της ζωής, τότε η ελευθερία είναι ο τρόπος υπάρξεως της ζωής.²⁷

Επιπλέον η αγάπη συμπορεύεται με την ειρήνη. Το να είσαι ειρηνικός προς τους άλλους, σημαίνει να είσαι διατεθειμένος αγαπητικά προς αυτούς. Μόνο αν αγαπάς μπορείς να είσαι ειρηνικός, γιατί η έτερα όψη της αγάπης συνοψίζεται στη λέξη βία που αναλύεται σε μίσος, οργή θυμό, φθόνο, μνησικακία, υποκρισία,

²³ Τριάδες 2,3,74,σ.607. Παρά ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία Θεώσεως*, Θεσσαλονίκη 1993,σ.343.

²⁴ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβουλευτική Ποιμαντική (Διδακτικές σημειώσεις)*, Αθήνα 2000, σ16.

²⁵ Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Από το προσωπεϊόν εις το πρόσωπον*,σ.313.

²⁶ Βλ. ΜΑΡΙΟΣ Π. ΜΠΕΓΖΟΣ, *Ψυχολογία της Θρησκείας, ελληνικά γράμματα*, Αθήνα 1996, σσ.84-85.

²⁷ Οπ.π., σ.136.

πόλεμο²⁸. Είμαι σε ειρήνη όταν μπορώ να μιλάω, συνομιλώ, αποτείνω τον λόγο και δέχομαι τον λόγο του άλλου και έχω ενότητα και ομόνοια μαζί του. Διαφορετικά η μη-κοινωνία και μη-επικοινωνία είναι συνέπεια της βίας²⁹. Η βία όμως δεν έχει όμως μόνο αρνητική-καταστροφική όψη αλλά και θετική (δημιουργική και μεταμορφωτική). Είναι αυτή που επιβάλλεται από εμάς τους ίδιους στον εαυτό μας για την υπερνίκηση βίαιων συναισθημάτων, διαθέσεων προς τους άλλους. Είναι αυτή που οδηγεί στην κατανίκηση των κακών λογισμών και των παθών, πράγμα που επιφέρει σαν αποτέλεσμα μία ειρηνική διάθεση και συμπεριφορά προς τον εαυτό μας και τους άλλους.³⁰

Ωστόσο ο άνθρωπος μόνο μέσα στην Εκκλησία γεννάται ως υπόσταση και έχει όλα τα χαρακτηριστικά του “όντως προσώπου”, του οποίου η αλήθεια του ανήκει στα έσχατα, στο μέλλον. Ο άνθρωπος ζει στη γη, αλλά αισθάνεται πολίτης του ουρανού. Εκεί είναι η αληθινή του πατρίδα. Διότι η Εκκλησία, που είναι κοινωνία αγάπης αφού ο ίδιος ο Θεός είναι αγάπη, εισάγει τον άνθρωπό σε ένα τρόπο σχέσεως με τον κόσμο, που δεν καθορίζεται από τους νόμους της βιολογίας, σε μια αληθινή κοινωνία. Στο μέτρο που μεταμορφώνεται μέσα στη λειτουργική ζωή προχωρά και στην μεταμόρφωση του κόσμου. Ό, τι επιτελείται μέσα στη Θεία Λειτουργία μπορεί να μεταφερθεί και εκτός αυτής. Υπάρχει σχέση ανάμεσα στο λειτουργικό και στο πραγματικό και ο άνθρωπος οφείλει να περάσει από το ένα στο άλλο. Το πέρασμα αυτό γίνεται με την προετοιμασία του στη σχολή μαθητείας της ειρήνης, στη Θεία Λειτουργία, εκεί που ο λειτουργός μας λέει «εν ειρήνη προέλθωμεν» με κορυφαία στιγμή και εκδήλωση τον ασπασμό της ειρήνης³¹. Η Εκκλησία δημιουργεί αυτό το πρώτο κλίμα για να περάσει ο άνθρωπος από τη μνησικακία στη συμφιλίωση και στον ασπασμό της ειρήνης. Ωθεί τον άνθρωπο σ’ ένα σύνδεσμο αγάπης και ειρήνης. Στο χώρο αυτό μπορούμε να μιλάμε για τέλεια και αληθινή αγάπη που δεν αποτελεί απλή συμμόρφωση σε μία ηθική εντολή και που είναι ελεύθερη από τους φυσικούς νόμους και ξεπερνά τα στενά όρια της οικογενείας για να απλωθεί σ’ όλο το κοινωνικό σύνολο χωρίς διακρίσεις, αλλά και στην ίδια την κτίση. Έτσι ο άνθρωπος εκφράζεται ως καθολικό πρόσωπο και παύει να είναι άτομο. Η ζωή του είναι ένα άνοιγμα προς τους άλλους, μια συνεχής κίνηση και επικοινωνία. Μπορεί να βλέπει τον άλλο κατάματα και με την ψυχή στο βλέμμα, θέλει να τον γνωρίσει, να τον παρατηρήσει, να τον μάθει

²⁸ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ειρήνη, η ετέρα όψη της βίας, Αθήνα 2007, σ.12.

²⁹ Οπ.π., σ. 10.

³⁰ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ειρήνη, η ετέρα όψη της βίας, σ.11.

³¹ Οπ.π. σ.21.

όσο πιο καλά μπορεί³². Ίσως μ' αυτό τον τρόπο μπορεί να πραγματοποιηθεί και η υπέρβαση του ατομικισμού, στον οποίο οφείλεται η άρνηση της ετερότητας, η υποτίμηση του άλλου³³. Ο άνθρωπος κοινωνεί με το σύμπαν γιατί πρώτος ο Θεός κοινωνήσε μ' αυτό. Άλλωστε αυτά που χαρακτηρίζουν την αγάπη είναι η τάση για ένωση, η “αλλόττης”, δηλαδή η αλληλοπεριχώρηση και το να γίνει ο καθένας μέσα στην αγάπη ο άλλος χωρίς αλλοτρίωση, η θυσία και η πιστότητα, η χαρά και η ειρήνη³⁴. Η αποδοχή όμως του άλλου ως πλησίον δεν σημαίνει μια κατάργηση των διαφορών. Αυτές απλά παύουν να είναι διαχωριστικές καθώς ο άλλος γίνεται σεβαστός.³⁵ Εκτός από τα παραπάνω μπορούμε να αναφέρουμε και ένα ακόμη γνώρισμα της αγάπης: την κένωση, που είναι η αυταπάρνηση, η παραίτηση και η εγκατάλειψη του ίδιου του εαυτού του ανθρώπου. Αυτή αποτελεί πλούτο και πραγμάτωση της υπέρβασης, και σκοπεύει στην εξομοίωση μ' ένα άλλο πρόσωπο ανεξάρτητα από την στάση αυτού του άλλου προσώπου. Αποτέλεσμα της κένωσης είναι η ένωση στην οποία αν υπάρξει ανταπόκριση από το άλλο πρόσωπο μπορούμε να μιλάμε για ταύτιση, μέσα στην οποία το πρόσωπο βρίσκει την μεγαλύτερη άνθηση του³⁶. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, η σωτηρία, που απέκτησε ο άνθρωπος με την πίστη στην αποκάλυψη του μυστηρίου της αγάπης του Θεού εν Χριστώ και που συνίσταται στην αποκατάσταση της κοινωνίας με το Θεό, περιλαμβάνει εκτός από την αποκατάσταση της κοινωνίας με τον συνάνθρωπο και την φύση, και αυτή μ' τον ίδιο τον εαυτό του.

³² Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΜΑΡΙΑΣ ΤΡΕΜΟΥΛΗ, Δικαίωμα ή και καθήκον να είσαι διαφορετικός; Ορθόδοξη θεολογική προσέγγιση και προοπτική, επιστημονική επετηρίς της θεολογικής σχολής, τόμος ΜΑ', εν Αθήναις 2006, σ. 255.

³³ Οπ.π. σ. 256.

³⁴ Βλ. ΗΛΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Η αγάπη ως σύγχρονη ερμηνεία του μυστηρίου της σωτηρίας*, Αποστολική διακονία, Αθήναι 1974, σ.8.

³⁵ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΜΑΡΙΑΣ ΤΡΕΜΟΥΛΗ, Δικαίωμα ή και καθήκον να είσαι διαφορετικός; ,σ. 255.

³⁶ Βλ. ΗΛΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Η αγάπη ως σύγχρονη ερμηνεία του μυστηρίου της σωτηρίας*, σσ.12-13.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Α. Τα αίτια και οι επιπτώσεις της απουσίας της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης στην υγεία του ανθρώπου

Γιατί ο άνθρωπος απιστεί, απελπίζεται και δεν αγαπά; Τι συμβαίνει στην ψυχή του; Ποιες είναι οι συνέπειες για την πνευματική και ψυχοσωματική του υγεία; Ποιες οι απόψεις της ψυχολογίας, ψυχιατρικής και ορθόδοξης παράδοσης; Αυτά τα ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στην παρούσα ενότητα. Έτσι θα μπορέσουμε να καταλάβουμε γιατί και πως ασθενεί ο σύγχρονος άνθρωπος για να προχωρήσουμε στη συνέχεια στο θέμα της θεραπείας του.

Αρχικά θα διαπραγματευτούμε το θέμα της «**απουσίας πίστης**» του ανθρώπου, διότι απ' αυτή ξεκινά ο άνθρωπος και έπειτα μην έχοντας νόημα στη ζωή του συνεχίζει στην απελπισία και καταλήγει στη μοναξιά, στον εγκλεισμό του στην ατομικότητά του και την αδιαφορία όντας ανίκανος να αγαπήσει. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι τα προβλήματα στη ζωή του ανθρώπου έχουν οντολογικό περιεχόμενο. Άλλωστε είναι αναμφισβήτητη η ανάγκη του ανθρώπου ως φύσει θρησκευτικό ον να επικοινωνεί με το υπερβατικό. Όταν αδυνατεί να ικανοποιήσει αυτή την ανάγκη μπορεί να οδηγηθεί σε ψυχικές διαταραχές. Η διατάραξη λοιπόν και η καταστροφή των σχέσεων του και της επικοινωνίας του με τον Θεό και κατά συνέπεια με τους συνανθρώπους του, την κτίση, αλλά και με τον ίδιο του τον εαυτό τον οδηγεί στην απώλεια του αληθινού νοήματος και σκοπού της ύπαρξής του, δηλαδή σε υπαρξιακό κενό. Αυτός είναι ο «άρρωστος» άνθρωπος σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοσή μας, ο οποίος έχει υποστεί πνευματική αλλοτρίωση και χαρακτηρίζεται από αλλοίωση και ασθένεια όλων των ψυχικών και σωματικών δυνάμεων. Διότι είναι ψυχοσωματικό ον και οι ασθένειες της ψυχής έχουν επιπτώσεις στην σωματική υγεία, όπως και οι σωματικές ασθένειες στην ψυχική υγεία του³⁷. Μάλιστα ο Χριστός «ο ιατρός των ψυχών και των σωμάτων», όταν θεράπευε σωματικά ασθενείς τους αφαιρούσε πρώτα την αιτία της ασθένειας τους συγχωρώντας τις αμαρτίες τους.

Η «απιστία» αφορά αυτούς που απιστούν ηθελημένα και όχι αυτούς που δεν άκουσαν ποτέ για την χριστιανική πίστη, και προέρχεται από προσωπική αμέλεια και

³⁷ Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβουλευτική Ποιμαντική*, σ.86.

παράλειψη καθήκοντος να ερευνήσει και να γνωρίσει κάποιος τις αλήθειες της πίστης ή από έλλειψη της δέουσας προσοχής να ακούσει και να πιστέψει. Βαρύτερη όμως είναι η απιστία ως αντίσταση και απόρριψη της πίστης, ιδιαίτερα μάλιστα όταν έχει διδαχθεί την χριστιανική πίστη. Είναι η μεγαλύτερη και γι' αυτό θανάσιμη αμαρτία διότι καταστρέφει το ίδιο το θεμέλιο της σωτηρίας και θεωρείται βλασφημία κατά του Αγίου Πνεύματος. Τα λόγια του Ιησού ήταν σαφή «δια τούτο λέγω υμιν, πάσα αμαρτία και βλασφημία αφεθήσεται τοις ανθρώποις, η δε του Πνεύματος βλασφημία ουκ αφεθήσεται τοις ανθρώποις (Ματθ.ιβ'31,Μαρκ. γ'29)»³⁸.

Σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, η πίστη είναι κατόρθωμα της ψυχής και ασπίδα που προστατεύει εκείνους που πιστεύουν χωρίς περιέργεια. Παύει όμως να είναι ασπίδα όταν υπάρχουν λογισμοί, πολλές στεναχώριες, απορίες και ευθύνες, που οδηγούν τον άνθρωπο σε αδυναμίες. Γι' αυτό συστήνει μια πίστη που να συγκαλύπτει και να επισκιάζει το παν. Να μην είναι δηλαδή μικρή η ασπίδα ώστε να αφήνει γυμνά τα πόδια ή άλλο μέρος του σώματος, αλλά να είναι ίση με το μέγεθος του σώματος³⁹. Η σχέση με τον προσωπικό Θεό της χριστιανικής πίστης περνάει συχνά, όπως συμβαίνει άλλωστε και σε κάθε σχέση, μέσα από αμφιβολίες, στιγμές κρίσεων, ξεσπάσματα και εμβαθύνσεις. Αυτό όμως που έχει σημασία είναι το τι κάνει ο άνθρωπος σε αυτές τις καταστάσεις. Οδηγείται στο να αγωνιστεί με υπομονή και επιμονή και να ενδυναμώσει πιο πολύ την πίστη ώστε να αυξηθεί και να γίνει αυτή ακλόνητη ή υποκύπτει στα πάθη του και τον εγωισμό του; Σ' όλα αυτά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρότυπο μίμησης για τον πιστό πρέπει να είναι ο ίδιος ο Χριστός, γιατί είναι υπήκοος μέχρι θανάτου. Γι' αυτό και τα στοιχεία του ανθρώπου χρειάζεται να «χριστοποιηθούν».

Ο ομότιμος καθηγητής ψυχολογίας της θρησκείας στο Πανεπιστήμιο της Λουβαίν Antoine Vergote τονίζει ότι η απιστία σε αυτούς που αντιστέκονται ή απορρίπτουν την χριστιανική πίστη δεν είναι μια ψυχρή τοποθέτηση. Στηρίζονται σε όχι καθαρά ψυχολογικούς λόγους, αλλά θεωρούν ότι μπορούν να εδραιώσουν τα επιχειρήματά τους και να δικαιώσουν τη θέση τους με τη χρήση αντικειμενικών κριτηρίων. Εκφράζουν αρνητικά συναισθήματα όπως απέχθεια, περιφρόνηση και μίσος και προβάλλουν αντίσταση σε κάθε πιθανή αμφισβήτηση των πεποιθήσεών

³⁸ Βλ. ΒΑΣ. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, λήμμα «πίστις»,ΘΗΕ 10, στ.410.

³⁹ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσόστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ. 64, Προς Εφεσίους ΚΔ, ΕΠΕ 21,326-330.ΡΓ.62,171.

τους.⁴⁰ Αυτή την αντίσταση, ο Vergote την ονομάζει αντίσταση του «εγώ»- της προσωπικότητας, δηλαδή είναι ο ίδιος ο εγωισμός του ανθρώπου ως μηχανισμός άμυνας, ο οποίος θέλησε να πάρει τη θέση του Θεού, δεν αναγνωρίζει την κυρίαρχη θέση του Θεού σε σχέση με την ύπαρξη του και αδυνατεί να ομολογήσει ότι είναι ένα ανεπαρκές ον. Συνήθη αίτια αντιστάσεως σύμφωνα πάντα με τον ίδιο καθηγητή είναι η υπεράσπιση της αυτονομίας του κόσμου και συνεπώς της προσωπικής ταυτότητας που αναφέραμε παραπάνω, που συνεπάγεται την άρνηση ενός προσωπικού, προνοητή και επεμβαίνοντος Θεού ως ναρκισσιστική αυταπάτη, η υπεράσπιση του δικαιώματος να σκέφτεται ο άνθρωπος μόνος του και η άρνηση του δογματισμού, και η απόρριψη αυτού που βιώνεται ως παιδισμός⁴¹. Το τελευταίο, δηλαδή, ο παιδισμός, στηρίζεται στην άποψη του Freud, ο οποίος προβάλλει την έννοια ενός παντοδύναμου Θεού- Πατέρα ως μεγεθυμένη και εξιδανικευμένη εικόνα του πατέρα, όπως τον βλέπει το παιδί παρέχοντας του έτσι ένα αίσθημα ασφάλειας. Ωστόσο ο Freud αναγνώριζε ότι η θρησκευτική πίστη έχει και θετικές επιδράσεις για την ψυχική υγεία του ανθρώπου⁴². Έλεγε μάλιστα ότι προκαλεί την εξαγόρευση αισθημάτων ενοχής αποτρέποντας έτσι την νεύρωση της ενοχής και οδηγεί στο να ξαναβρεθεί μια αθωότητα του εγώ μέσα στον Άλλον, που είναι ο Θεός. Ονομάζει ωστόσο την θρησκεία αυταπάτη των επιθυμιών γιατί δίνει απάντηση στις επιθυμίες, αλλά σύμφωνα με τον Vergote εάν για τον πιστό απαντά αληθινά στις πιο υψηλές και βαθιές επιθυμίες που ζύπνησε η ίδια, τότε εγγυάται μια ευτυχία ικανή να στηρίζει την υγεία⁴³.

Τι συμβαίνει όμως με την «**απουσία της ελπίδας**»; Όταν χαλαρώνει και εξασθενεί η πίστη του ανθρώπου, είναι δυνατό να νιώθει απελπισμένος και λυπημένος μακριά από τον Χριστό, την πηγή της ζωής. Ο άγιος Νεκτάριος Αιγίνης γράφει ότι τα αποτελέσματα της απελπισίας είναι η αδιάλειπτος ταραχή της καρδιάς, σκοταδισμός, αποθάρρυνση, ηθική κατάπτωση, δυσθυμία και διηνεκής θλίψη, βίος αβίωτος και βίαιος θάνατος (αυτοκτονία)⁴⁴. Με την απελπισία συνδέεται και το θανάσιμο αμάρτημα της λύπης. Η μόνη λύπη όμως που δικαιολογείται μέσα στην ορθόδοξη παράδοσή μας είναι αυτή της μετάνοιας⁴⁵.

⁴⁰ Βλ. ANTOINE VERGOTE, Η ψυχολογία της απιστίας, , ανάπτυπο εκ του περιοδικού «Εφημέριος» [έτος MB (1993), σσ384-85, έτος ΜΓ (1994) σσ40-41,62-63,80-81,98-99,110-111 και 130] Αθήνα1994,σ.19.

⁴¹Βλ. ANTOINE VERGOTE, Η ψυχολογία της απιστίας, σ. 28.

⁴² Πρβλ. ANTOINE VERGOTE, Θρησκεία- Παθολογία- Θεραπεία, σ.2.

⁴³ Οπ.π. σ.19.

⁴⁴Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Η Ελπίδα*,σ. 94.

⁴⁵ Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η χώρα της Αλυπίας, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1996, σ.41.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εικόνα του απελπισμένου ανθρώπου, που δίνεται με έναν αξιόλογο τρόπο στις παρατηρήσεις του καθηγητή Σταυρόπουλου Αλέξανδρου για το χάος και τη δημιουργική του αντιμετώπιση στο βιβλίο του Συμβουλευτική ποιμαντική⁴⁶. Ο απελπισμένος ζει σε ένα εσωτερικό χάος, σε ένα χάσμα, σε αταξία, σε αδιέξοδο και δεν τολμά να βγει από αυτή την κατάσταση γιατί φοβάται ή δεν ξέρει όντας μπερδεμένος πώς να ενεργήσει. Πολλές φορές μάλιστα εγκλωβίζεται στην ίδια του την απελπισία χάνοντας την υπομονή του και πιστεύοντας ότι όλα έχουν χαθεί. Δεν περιμένει, ούτε ελπίζει βοήθεια από πουθενά. Αυτή η κατάσταση χαρακτηρίζεται από την μη δημιουργική αντιμετώπιση του χάους, η οποία μαραζώνει και νεκρώνει τον άνθρωπο, και σύμφωνα με τον ίδιο καθηγητή συνιστά την αβασάνιστη εξέταση των δεδομένων της στιγμής, την στερεοτυπική επανάληψη και εφαρμογή εντολών, την ενστικτώδη εφαρμογή προκατασκευασμένων λύσεων ευκαίρως ακαίρως και τη μη αντίληψη του ευπρόσδεκτου καιρού για σωτηρία (Β Κορ. στ'2)⁴⁷. Από αυτή τη χαώδη κατάσταση μπορεί να βγει ο άνθρωπος αν καταλάβει ποια είναι η ρίζα του κακού και παραδεχτεί ότι είναι ασθενής και αδύναμος όχι συμπτωματικά, αλλά επειδή διέκοψε τις σχέσεις του με τον Χριστό.

Η μη δημιουργική αντιμετώπιση του χάους μπορεί να συσχετιστεί με την αναμονή μέσα στην ελπίδα, η οποία ανήκει στην τάξη των αμυνών, παρουσιάζεται όταν λείπουν οι ικανοποιήσεις, δεν διαθέτει αναπαραστάσεις και αποτελεί αυτοσκοπό (ελπίδα για την ελπίδα). Αυτή συντελεί στο να αποφευχθεί η κατάθλιψη και το πένθος, που αποτελούν αλλαγή προς μία αρνητική κατεύθυνση (κατεύθυνση απώλειας). Μάλιστα συντηρεί την μη εκπλήρωση των προσδοκιών, οι οποίες έχουν σκοπό την αποφυγή της ενοχής μέσω της μετατοπίσεως που διατηρεί το δυνητικό εμποδίζοντας την πραγματοποίηση. Έτσι αυτή η κατάσταση-συναίσθημα από τη μια σώζει το υποκείμενο από την καταστροφή και το ανικανοποίητο και από την άλλη όμως αναβάλλει εις το διηνεκές- επομένως απογοητεύει- την ανάγκη ικανοποίησης αφού υπάρχει αναμονή μέσα στην απουσία αυτού που είναι επιθυμητό⁴⁸. Αυτή η αναμονή σχετίζεται με την τάση του ανθρώπου για αναβολή, για επαναφορά, για επανεξέταση, για ακινησία και απροθυμία να προχωρήσει, έχει αρνητική έννοια και δεν αρμόζει να παρουσιάζεται στους χριστιανούς πιστούς. Θα μπορούσαμε άριστα να την παραλληλίσουμε μερικώς με το θανάσιμο πάθος της ακηδίας.

⁴⁶ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβουλευτική Ποιμαντική*, σ.26-32.

⁴⁷ Οπ.π., σ.41.

⁴⁸ Βλ. ΑΝΝΑΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Ψυχική Οικονομία και Δυναμική στις Οριακές Καταστάσεις*, εκδ. Χατζηνικολή, σ.82.

Επομένως η ελπίδα δεν έχει πάντα θετική έννοια έξω από τους κόλπους του χριστιανισμού. Στον μύθο της Πανδώρας στο έργο του Ησιόδου “Έργα και ημέραι” παρουσιάζεται όχι ως ευεργέτημα για αυτόν που τη διαθέτει⁴⁹. Η Πανδώρα κρατά ένα πιθάρι, από το οποίο έχοντας αφαιρέσει το καπάκι αφήνει να ξεφύγουν όλα τα κακά και οι τιμωρίες που επιβάλλουν οι θεοί στους ανθρώπους, ενώ κρατά μόνο την ελπίδα μέσα. Αντίθετα ο Προμηθέας αφήνει την ελπίδα να πετάξει ανάμεσα στους ανθρώπους. Στην Πανδώρα, την χορηγό της ζωής και του θανάτου, η ελπίδα ήταν φτερωτό, έγκλειστο μερικό αντικείμενο (object partiel) φυλακισμένο από την ίδια στα σωθικά της, στον Προμηθέα όμως αυτή γίνεται συναίσθημα που το φυτεύει ο ίδιος στην καρδιά των ανθρώπων για την ευτυχία τους και τον χαμό τους. Τα θέματα του Προμηθέα και της Πανδώρας σύμφωνα με τον Jean-Pierre Vernant είναι δύο όψεις της ίδιας ιστορίας, δηλαδή « της ανάγκης να μοχθήσει κανείς, δουλεύοντας τη γη ...να γεννηθεί και να πεθάνει, να έχει καθημερινά την αγωνία και συνάμα την ελπίδα για ένα αβέβαιο αύριο»⁵⁰. Όλα αυτά αναφέρθηκαν για να δούμε την διαφορετική ελπίδα που πρόσφερε ο χριστιανισμός, στα πλαίσια του οποίου αυτή έγινε μια συνδέουσα επένδυση σε σχέση με το πρόσωπο της ευεργέτιδας μεσολαβήτριας Παναγίας. Αυτή η χριστιανική ελπίδα δεν είναι αυταπάτη, γιατί δεν στηρίζεται στην απόκτηση υλικών πραγμάτων. Αντίθετα είναι υπερβατική διότι αφορά την αιώνια ζωή κοντά στον Θεό. Είναι η ελπίδα του “είναι” και όχι του “έχειν”. Στον χριστιανισμό τα συναισθήματα της ελπίδας οδηγούν στην ενεργοποίηση του ανθρώπου, στην ώθησή του προς τα μπρος προσπαθώντας να χαράξει πιθανές λύσεις και να ελαττώσει την ψυχική οδύνη. Μάλιστα σύμφωνα με τον καθηγητή Αλέξανδρο Σταυρόπουλο, ο σύγχρονος κόσμος μπορεί να ματαιώνει την κυριαρχία των αξιών και των εντολών του Θεού και μαζί μ’ αυτές και τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος μέσα από αυτή την τραγικότητα παραμένει μεν ματαιωμένος ή και ματωμένος, αλλά ο άνθρωπος ποτέ δεν παραιτείται, γιατί αυτός που υπομένει στο τέλος σώζεται⁵¹. Άλλωστε ο άνθρωπος είναι μια ενεργητική οντολογία και αυτό φαίνεται και στους μακαρισμούς, οι οποίοι προδιαθέτουν σε κίνηση για την επίτευξη της σωτηρίας. Η ελπίδα αυτή, που είναι ο ίδιος ο Χριστός, είναι διασφάλιση εναντίον της απελπισίας και διατηρεί υπό έλεγχο τις δυνάμεις της αυτοκαταστροφικότητας και της διάλυσης. Ταυτίζεται με το «αύριο θα

⁴⁹Βλ. ΑΝΝΑΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Ψυχική Οικονομία και Δυναμική στις Οριακές Καταστάσεις*, εκδ. Χατζηνικολή,, σ.14.

⁵⁰ J.-P. Vernant, μν, εργ. σ.43 ελληνικής εκδόσεως παρά. ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ ΑΝΝΑΣ, *Ψυχική Οικονομία και Δυναμική στις Οριακές Καταστάσεις* σ.16.

⁵¹ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ., *Ματαιώση ή και παραίτηση ;*, περιοδικό «Εφημέριος», έτος ΝΑ΄, τεύχος 9, Σεπτέμβριος 2001, σ.14.

πάνε όλα καλύτερα»⁵². Αντίθετα ο απελπισμένος άνθρωπος δείχνει ότι έχει υποδουλωθεί στο πάθος της λύπης, το οποίο σκοτίζει, όπως είδαμε, την ψυχή από κάθε πνευματική θεωρία και την εμποδίζει από κάθε αγαθή πράξη. Όμως οι χριστιανοί «τη ελπίδι χαίρουν(Ρωμ .ιβ 12)», που σημαίνει ότι στην ελπίδα μπορεί κανείς να βρει χαρά και στις πιο δύσκολες καταστάσεις της ζωής. Και αν πέσουν, βρίσκουν το κουράγιο και τη δύναμη να ξανασηκωθούν και να αγωνιστούν και πάλι, διότι πιστεύουν ότι υπάρχει σοβαρός λόγος που ο Θεός επιτρέπει να δοκιμαστούν και να πονέσουν και ότι στο τέλος θα δικαιωθούν. Ακόμη με την ελπίδα διώχνουν το άγχος της καθημερινότητας και την ανασφάλεια σύμφωνα με το λόγο του Κυρίου «Μη μεριμνάτε». Διότι παρά το ότι ο άνθρωπος ζει έντονα και απόλυτα την τραγικότητα της βιολογικής του υπόστασης, η οποία αποτελεί και αιτία του ασκητισμού του, μέσα από τη Θεία Ευχαριστία η ύπαρξή του είναι οντολογικά ριζωμένη στο μέλλον, του οποίου εγγύηση και αρραβώνα αποτελεί η ανάσταση του Χριστού⁵³.

Η ελπίδα λοιπόν για τον χριστιανό είναι το αίτιο όλων των αγαθών. Αποτελεί σημαντική κινητήρια δύναμη, όπως είδαμε και επομένως είναι απαραίτητη και ευεργετική. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός, ότι η ελπίδα του Χριστιανισμού, που έχει εσχατολογική χροιά, αφού αφορά την μέλλουσα και αιώνια ζωή και έχει ως βάση την Ανάσταση του Χριστού ως εγγύηση της μέλλουσας ανάστασης των πιστών, εκμηδενίζει το φόβο του θανάτου που χαρακτηρίζει τους ανθρώπους που υπάρχουν έξω από τους κόλπους του Χριστιανισμού. Επομένως η απελπισία δεν έχει θέση στην ψυχή του χριστιανού, διότι είναι ολέθρια, καταστρεπτική και φέρνει απογοήτευση και απόγνωση. Η απελπισία είναι ο θάνατος που νεκρώνει ψυχή και σώμα. Είναι επίσης ένα πολυσύνθετο αμάρτημα καθώς αποτελείται από πολλά άλλα αμαρτήματα⁵⁴. Δείχνει έλλειψη εμπιστοσύνης στο Θεό, αχαριστία και απιστία, καθώς ο Θεός δεν αναγνωρίζεται ως πατέρας και απορρίπτεται η αγάπη Του. Αντίθετα σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο η δύναμη της ελπίδας στον Κύριο είναι φρούριο απόρθητο, τείχος ακαταμάχητο, συμμαχία ακατάβλητη, λιμάνι ακύμαντο, όπλο ακατανίκητο, δύναμη ασυναγώνιστη, η οποία βρίσκει λύσεις και εκεί όπου υπάρχει αδιέξοδο⁵⁵. Με αυτή ο άνθρωπος μπορεί να απεγκλωβιστεί από τον παρόντα κόσμο και να υπομείνει τις θλίψεις έχοντας απόλυτη εμπιστοσύνη στο Θεό.

⁵² Βλ. ΑΝΝΑΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Ψυχική Οικονομία και Δυναμική στις Οριακές Καταστάσεις*, σ.91-92.

⁵³ Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Από το προσώπειον εις το πρόσωπον*, σ.322.

⁵⁴ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Η Ελπίδα*, σ. 58.

⁵⁵ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ.126, Εις τον Ι Ψαλμό, ΕΠΕ 5,518-520. PG. 55,140.

Όμως από την απιστία και την απελπισία ο άνθρωπος περνά και στην **απουσία της αγάπης, την αδιαφορία και το μίσος**, τα οποία είναι αίτια όλων των κακών. Διότι έχοντας χάσει την αληθινή επικοινωνία με τον Κύριο και Θεό του και την αγάπη του σ' Αυτόν και έχοντας συνεπώς βιώσει την απελπισία μέσα από τις διάφορες καταστάσεις της ζωής του, οδηγείται στην αμαρτία και δεν μπορεί να αγαπήσει κανένα συνάνθρωπο του. Αλλά και όταν δεν αγαπά τον συνάνθρωπο του, που είναι εικόνα του Θεού, δεν αγαπά και επομένως απιστεί στο Θεό. Η αγάπη όμως αυτή προς τον συνάνθρωπο δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο σε ορισμένους ανθρώπους αλλά να είναι καθολική και να τους αγκαλιάζει όλους. Γιατί αν αγαπάει κάποιος τον ένα και τον άλλο όχι, η αγάπη αυτή είναι σύμφωνη με τις ανθρώπινες θελήσεις και όχι με το θέλημα του Θεού⁵⁶. Όλα αυτά συνοψίζονται θαυμάσια στα λόγια του Ιησού «αγαπήσεις Κύριον τον Θεόν σου εν όλη τη καρδία σου και εν όλη τη ψυχή σου και εν όλη τη διανοία σου. Αυτή εστί πρώτη και μεγάλη εντολή. δευτέρα δε όμοια αυτή· αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν.(Ματθ. κβ, 37-40)». Αυτή η δίπτυχος εντολή της αγάπης συνοψίζει στη σκέψη του Ιησού την διδασκαλία του Νόμου και των προφητών.

Η έλλειψη της οριζόντιας επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, που όπως είδαμε οφείλεται στην έλλειψη της κατακόρυφης με τον Θεό, οδηγεί στη τραγική μοναξιά, η οποία είναι έξω από τη φύση του ανθρώπου, που έχει πλασθεί για την αγάπη. Έτσι ζει μέσα στην ανασφάλεια, η οποία καταλύει κάθε πίστη και συνεπώς βλέπει τον κόσμο εχθρικά. Μάλιστα πρέπει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι η προβληματική, αντικοινωνική ή αποκλίνουσα συμπεριφορά ως εκδήλωση μιας δήθεν ψυχικής διαταραχής είναι το αποτέλεσμα της αδυναμίας του ανθρώπου να ικανοποιήσει τις θεμελιώδεις ανάγκες του να αγαπήσει και να αγαπηθεί⁵⁷. Εδώ προβάλλει ο εγωισμός, αφού ο άνθρωπος προσπαθεί να στηριχτεί στις δικές του δυνάμεις. Έπειτα έρχεται και το άγχος που τον κατατρώγει μέρα με τη μέρα. Το άγχος αυτό τον οδηγεί στο να τοποθετείται αρνητικά απέναντι σε όλους και να εκδηλώνει το πάθος της φιλαργυρίας, την οποία ο απόστολος Παύλος ονομάζει ρίζα όλων των κακών και ειδωλολατρία (Α΄Τιμ. 6,10) . Ενώ όμως στη φύση του υπάρχει ένα όριο που το χαράζει ο κορεσμός, στην διαστροφή του πνεύματος δεν υπάρχει όριο. Ας έχει πολλά πλούτη αισθάνεται ανικανοποίητος και αληθινά φτωχός. Αυτό το ανικανοποίητο στρέφεται τελικά και

⁵⁶ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ.191.Εις Α Θεσσαλονικείς Δ'ΕΠΕ 20,438. PG 62,489.

⁵⁷ Βλ π. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΦΑΡΟΥ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, εκδόσεις Αρμός, σ.58-59, Πρβλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗ, π. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΦΑΡΟΥ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, περιοδικό «Σύναξη», τεύχος 80, Οκτ-Δεκ. 2001(σ.124-127), σ.125.

προς τον ίδιο του τον εαυτό, διότι καταλύεται το πρόσωπο. Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο εγωιστής άνθρωπος είναι διασπασμένος άνθρωπος⁵⁸. Μόνο με την αγάπη μπορεί να ξαναβρεί τον εαυτό του και να σωθεί.

Η δύναμη της αγάπης παρασύρει τις επιθέσεις όλων των παθών. Αντίθετα, όπως είδαμε, ο άνθρωπος που ζει μακριά της υποκύπτει στους λογισμούς και στα πάθη και επομένως στην αμαρτία, η οποία δεν πλήττει μόνο τον ίδιο, αλλά επεκτείνεται και σε δια-προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Βέβαια αυτό που στοιχειοθετεί τα πάθη είναι η επιθυμία. Τα πάθη, που δεν είναι καθ' εαυτά αρνητικά ή κακά, είναι οι λογισμοί, που εξαιτίας της κακής τους χρήσης γίνονται έξεις, αποκτούν δύναμη και στερεώνονται στην ψυχή. Συνιστούν αυτό που ονομάζεται παθολογία του ανθρώπου⁵⁹. Είναι οκτώ: η γαστριμαργία, η πορνεία, η φιλαργυρία, η οργή, η λύπη, η ακηδία, η κενοδοξία και η υπερηφάνεια, και ονομάζονται θανάσιμα επειδή πεθαίνει πνευματικώς η ψυχή⁶⁰. Όμως όσο η αγάπη προοδεύει τόσο παρατηρείται αποστροφή προς το κακό γιατί όπου υπάρχει αγάπη, όλα τα κακά εξαφανίζονται. Βέβαια το μίσος του κακού στην πνευματική πορεία του πιστού είναι δευτερογενές και δεν πρέπει ποτέ να αποβεί σκοπός της άσκησής του, γιατί έτσι θα έχανε τον κύριο σκοπό, την κύρια κατάσταση που είναι η αγάπη του Θεού. Ούτε μπορούμε να λέμε ότι θα μισήσουμε το κακό για να αγαπήσουμε το Θεό, γιατί η εκκλησία δεν επιδίδεται σε αρνητικούς αγώνες. Η αποστροφή προς το κακό είναι μόνο συνέπεια της αγάπης του Θεού⁶¹. Η σωτηρία αυτή μέσα στην αγάπη δεν είναι μόνο σωτηρία «από» τον ίδιο τον εαυτό του ανθρώπου, την μοναξιά, την ανασφάλεια, τον φόβο και το θάνατο. Είναι και σωτηρία «για». Δηλαδή είναι ένα ξάνοιγμα για τόσες χάρες και δυνατότητες, που αφορά όλο τον ψυχοσωματικό άνθρωπο, γι' αυτό και η υγεία δεν είναι μόνο άρνηση της αρρώστιας, αλλά είναι και νοηματοδότηση της ζωής⁶².

B. Προτάσεις μιας ορθόδοξης θεραπευτικής ανθρωπολογίας για την επίτευξη του προσώπου της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης

Θα ξεκινήσουμε την παρούσα ενότητα με το να προσδιορίσουμε ποιό είναι το αντικείμενο της ανθρωπολογίας της ορθόδοξης Ποιμαντικής Θεολογίας σε σχέση μ' αυτό των σύγχρονων επιστημών της Ψυχολογίας. Θα δούμε δηλαδή ποιος είναι ο ασθενής άνθρωπος στον οποίο απευθύνεται και ποια η διαφορά του από τον ασθενή

⁵⁸ Βλ. ΗΛΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Η αγάπη ως σύγχρονη ερμηνεία του μυστηρίου της σωτηρίας*, σ.21-22.

⁵⁹ Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ., *Συμβουλευτική Ποιμαντική*, σ.84-85.

⁶⁰ Φιλοκαλία των ιερών νηπτικών, Αγίου Κασσιανού Ρωμαίου, Προς Κάστορα επίσκοπον περί των οκτώ της κακίας λογισμών, τ. Α' (εκδ. «Αστέρος»), 1982, σ.89.

⁶¹ Βλ. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ., *Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας*, σ.283.

⁶² Βλ. ΗΛΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ, *Η αγάπη ως σύγχρονη ερμηνεία του μυστηρίου της σωτηρίας*., σ.23.

των άλλων επιστημών, για να προχωρήσουμε στη συνέχεια στο θέμα της θεραπείας του.

Η Ψυχολογία αγνοεί τι σημαίνει προπρωτική κατάσταση του ανθρώπου. Θεωρεί τον τρόπο με τον οποίο υπάρχει ο “πεπτωκώς” άνθρωπος ως το μοναδικό ανθρωπολογικό δεδομένο και οι ανθρωπολογικές συνέπειες της ενσάρκωσης του Θεού-Λόγου βρίσκονται εκτός του πεδίου ενδιαφερόντων της. Δεν ασχολείται με την ψυχή του πεπτωκότος ανθρώπου, αλλά με τις συμπεριφοριστικές του εκδηλώσεις και τις διαταραχές στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων⁶³. Αυτό σημαίνει ότι δεν κατανοεί τη σωτήρια σημασία των αρετών της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης για την ψυχική υγεία των ασθενών με τον τρόπο, που βιώνονται αυτές οι θεμελιώδεις και διαμορφωτικές ήθους αρετές στον Χριστιανισμό μετά την ενανθρώπιση του Χριστού. Ωστόσο είναι θετικό το ότι τα τελευταία χρόνια υπήρξε αντίσταση προς τον κατακερματισμό της ανθρώπινης ύπαρξης και δόθηκε έμφαση και στην εξέταση του θρησκευτικού στοιχείου στους ασθενείς, δηλαδή των θρησκευτικών τους αγωνιών και των θρησκευτικών τους ερωτημάτων και της θρησκευτικής πίστης και των προβλημάτων που σχετίζονται μ’ αυτή⁶⁴.

Αντίθετα η ορθόδοξη ποιμαντική Θεολογία τοποθετεί την αφετηρία της ανθρωπολογίας της στις προπρωτικές προδιαγραφές του ανθρώπου και η προσπάθεια διατύπωσης τρόπων ποιμαντικής παρέμβασης στη ζωή των πιστών δεν μπορεί να νοηθεί αποκομμένη από την ευρύτερη εκκλησιαστική προσπάθεια για σωτηρία. Αντικείμενό της είναι λοιπόν, ο “ανιστάμενος”, ο φωτιζόμενος, ο θεούμενος και συνεχώς αγωνιζόμενος φιλοκαλικός άνθρωπος, όπως τον παρουσιάζει η νηπτική μας παράδοση⁶⁵. Χωρίς να απορρίπτει βέβαια την ιατρική επιστήμη, την οποία αποδέχεται και την χρησιμοποιεί αρκετά όταν κρίνεται απαραίτητο, ασκεί μια “πνευματική ψυχοθεραπεία”⁶⁶ μέσω της ανάλυσης και της θεραπείας των παθών με τις διάφορες πρακτικές της και αποτελεί κατά αυτό τον τρόπο μία θεραπευτική επιστήμη με στόχο την εν Χριστώ σωτηρία.

Οι θεραπευτικές ψυχολογικές και ψυχιατρικές μέθοδοι δεν είναι οντολογικής τάξεως, ούτε προσφέρουν υπαρξιακής τάξεως σωτηρία, όπως η ορθόδοξη ποιμαντική θεολογία, που επιμένει στην αποκατάσταση της επικοινωνίας και κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό, τον συνάνθρωπό του και την κτίση, δηλαδή την επιστροφή

⁶³Βλ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ, Ψυχολογία και Πνευματική Ζωή, περιοδικό Εφημέριος, έτος ΝΑ', τεύχος 10, Οκτώβριος 2002, σ.17.

⁶⁴ Πρβλ. ANTOINE VERGOTE, Θρησκεία- Παθολογία- Θεραπεία, σ.4.

⁶⁵Βλ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ, Ψυχολογία και Πνευματική Ζωή, σ.17.

⁶⁶Βλ. ΙΕΡΟΘΕΟΥ μητροπολίτου Ναυπάκτου και αγ. Βλασίου, *Μεταξύ δύο αιώνων*, Ιερά μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), σ. 309.

στην προοπτική κατάσταση μέσω της άσκησης και της κάθαρσης των παθών παράλληλα με την βίωση των εσχάτων μέσα από την λειτουργική και μυστηριακή ζωή. Οι σύγχρονες επιστήμες προσφέρουν μεν ανακούφιση ή ίαση από τις νοσηρές εκδηλώσεις της πεπτοκυίας φύσης, αλλά όμως δεν παρέχουν τη δυνατότητα υπέρβασης της υποταγής του πεπτοκότος ανθρώπου στη φυσική αναγκαιότητα και ιδίως στον ίδιο τον θάνατο⁶⁷. Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε, ότι δεν πρέπει να συγχέεται το μυστήριο της μετανοίας με τις παραπάνω θεραπευτικές μεθόδους γιατί δεν αποσκοπεί στην «ψυχο»-λογική» ανακούφιση αλλά στην κάθαρση από τα πάθη και τη θέωση του ανθρώπου. Επομένως η Εκκλησία δεν είναι νοσοκομείο, αλλά τόπος Θεού, αρνείται την θεραπολαγνεία και στοχεύει στη σωτηρία μας από το θάνατο και στην κατά χάρη υιοθεσία μας⁶⁸. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι πρέπει να αποκλείσουμε από την εκκλησία τον τίτλο της θεραπευτικής κοινότητας με την έννοια της προσφοράς τρόπων αντιμετώπισης της παθολογίας του ανθρώπου, γιατί είναι αναγκαίο να υφίσταται και να δρα με αυτό τον τρόπο⁶⁹. Έτσι η ίαση και συνεπώς η σωτηρία είναι αποτέλεσμα της συνεργίας ανθρώπων και Θεού.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο καθηγητής Αλέξανδρος Σταυρόπουλος σε εισήγησή του πριν χρόνια σε συνέδριο του «Διεθνούς Συνδέσμου Ιατροψυχολογικών και Θρησκευτικών Μελετών» με τίτλο «Αγωνίες και ελπίδες» επιχείρησε να φωτίσει μια θεραπευτική πρακτική θεμελιώδους και διαχρονικής ψυχικής κατάστασης, η οποία εμπνέεται από τη συμβουλευτική ποιμαντική που ασκούταν στην ανατολική Εκκλησία του έκτου αιώνα. Κεντρικό σημείο αποτέλεσε το θέμα της απογνώσεως (απελπισίας) και της ελπίδας. Θέμα που όπως ήδη έχουμε δει αποτελεί πολύ σημαντικό κομμάτι της ζωής μας σε όλες τις εποχές και αντικείμενο έντονου προβληματισμού. Οι άνθρωποι όταν προσφεύγουν στους ψυχολόγους, ψυχιάτρους ή τους πνευματικούς τους αδιαφοροποίητα εκφέρουν καταστάσεις όπως απόγνωση, αγωνία, άγχος, φόβο, στεναχώρια, απελπισία. Ωστόσο για τους πνευματικούς πατέρες υπάρχει μια αναγκαία διαφοροποίηση. Δεν δέχονται όρους όπως «άγχος» ή «απόγνωση» να εκφέρονται από χριστιανό, αντίθετα είναι πιο συγκαταβατικοί απέναντι στον όρο «αγωνία», που φαίνεται να ερμηνεύεται ως ανησυχία και θεωρείται σύμμεικτη με την προσδοκία της υπέρβασης των δυσκολιών. Αποτελεί δηλαδή το γνωστό «όσο ζω ελπίζω» και ελπίζω ότι θα ξεπεράσω τις οποιεσδήποτε δυσκολίες. Αντίθετα το άγχος και η απόγνωση θεωρούνται καταστάσεις που καθηλώνουν τον άνθρωπο στο παρόν και τον

⁶⁷ Βλ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ, Ψυχολογία και Πνευματική Ζωή, σ.18.

⁶⁸ Βλ. ΚΩΣΤΑ ΙΩΑΝΝΟΥ, Περί ψυχικής υγείας και ψυχικής ασθένειας, ανάπτυπο από το περιοδικό Αναλόγιο, Η πείνα της ζωής, σ.221.

⁶⁹ Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβουλευτική Ποιμαντική, σ.88.

ακινητοποιούν αφού δεν ελπίζει σε διέξοδο και επομένως απιστεί⁷⁰. Οι χριστιανοί δεν μπορούν να συμπεριφέρονται «καθώς και οι λοιποί οι μη έχοντες ελπίδα» (Α΄ Θεσσαλονικείς 4,13). Επειδή η ελπίδα είναι «ως άγκυρα της ψυχής ασφαλής τε και βεβαία» (Εβραίους 5΄ 19), οφείλουν να την ανανεώνουν άσχετα αν την βιώνουν ανάμικτη με φόβο και αγωνίες, αν παλινδρομούν και «εκκρεμούν» μεταξύ απελπισίας, απόγνωσης και ελπίδων.⁷¹ Αυτό όμως που προέχει για τους πνευματικούς πατέρες είναι να εγκαταστήσουν στον συμβουλευόμενο ένα κλίμα ελπίδας, να τον προσανατολίσουν προς την πηγή της ελπίδας, να τον ευαισθητοποιήσουν και να τον κάνουν να συνειδητοποιήσει ότι η αιτία της απελπισίας είναι ο ίδιος ο διάβολος, που δοκιμάζει την πίστη των ανθρώπων.⁷² Επομένως έργο της συμβουλευτικής παρέμβασης σε καταστάσεις απογνώσεως και απελπισίας είναι να δώσει ελπίδα και όχι απλά να δώσει κάποια αόριστη ελπίδα, αλλά να καταστήσει σαφές ότι η ελπίδα είναι ο ίδιος ο Χριστός. Η ελπίδα έχει όνομα και αυτό το όνομα είναι: Χριστός⁷³. Προϋποθέσεις και όροι που βοηθούν τον συμβουλευόμενο να ξεπεράσει τέτοιες καταστάσεις είναι η εμμονή, η υπομονή στις δυσκολίες, η εμπιστοσύνη στον Χριστό, η διατήρηση της κοινωνίας με τους αδελφούς, η εγκατάλειψη στις προσευχές τους⁷⁴. Μία φράση που μπορεί να αποτελέσει «σύνθημα»- σύμφωνα με τον καθηγητή Αλέξανδρο Σταυρόπουλο- με το οποίο μπορούν σύμβουλοι και συμβουλευόμενοι να εμπιστεύονται ο ένας τον άλλο, είναι αυτή του ίδιου του Χριστού που απηύθυνε στον Γέροντα Σιλουανό : «Κράτει τον νουν σου εις τον άδην και μη απελπίζου».

Ο σύγχρονος άνθρωπος ζει λοιπόν μέσα στη δίνη αρκετών προβλημάτων που δεν είναι απλά ψυχολογικά, κοινωνικά και οικολογικά, αλλά κυρίως οντολογικά· προβλήματα σχέσεων και καθολικής ευθύνης. Είναι ο μόνος υπεύθυνος, γιατί από την καλή ή κακή χρήση της ελεύθερης βούλησής του, εξαρτάται η σωτηρία η δική του και όλων, αλλά και η απώλεια του. Αξιόλογη και αρκετά σύγχρονη, ριζοσπαστική και γόνιμη είναι και η πρόταση του πατρός Φιλόθεου Φάρου για την ευθυνοκεντρική ψυχοθεραπεία του σύγχρονου ανθρώπου. Παρουσιάζει μια διαφορετική θεώρηση και ψυχοθεραπευτική προσέγγιση της ψυχικής διαταραχής και συντελεί στην ανατροπή του γύρω από την ψυχική νόσο μύθου, που αφορά την αποκλειστική στήριξη της

⁷⁰ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγωνίες και ελπίδες, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1997, σ.297.

⁷¹ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγωνίες και ελπίδες, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1996, σ.113.

⁷² ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η συνωμοσία της ελπίδας, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1997, σ.312.

⁷³ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αγωνίες και ελπίδες, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1996, σ.112.

⁷⁴ Οπ.π., σ. 313.

συντριπτικής πλειονότητας των ψυχιάτρων και ψυχολόγων στις φροϋδικές αρχές της ψυχανάλυσης.⁷⁵

Τι σημαίνει όμως ευθυνοκεντρική ψυχοθεραπεία κατά τον πατέρα Φιλόθεο Φάρο; Σημαίνει το κάλεσμα του ανθρώπου να αντιμετωπίσει εδώ και τώρα τα προβλήματά του και να ενεργοποιήσει την ευθύνη του για την ικανοποίηση των αναγκών του, δηλαδή την εσωτερική του ισορροπία. Στόχος λοιπόν και αφετηρία είναι η ευθύνη του ανθρώπου για τις συνέπειες της συμπεριφοράς του και των επιλογών του και η έξοδος του μέσα από μια επώδυνη πορεία από την αδράνεια, την μη δημιουργική αντιμετώπιση του χάους που αισθάνεται μέσα του και γύρω του και η οποία είναι καταστροφική για το πρόσωπο του⁷⁶. Την ευθύνη αυτή μπορούμε κάλλιστα να την συνδέσουμε με τις αρετές της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης, τις οποίες πρέπει να φροντίζει ο χριστιανός να μην τις εγκαταλείπει ποτέ, αν θέλει πραγματικά να γίνει εν ενεργεία πρόσωπο. Επειδή πιστεύει, ελπίζει και αγαπά τον Θεό, χρειάζεται να αναλαμβάνει τις ευθύνες του και να επαναπροσδιορίζει τις σχέσεις του με τον συνάνθρωπο του και όλη την κτίση. Σύμφωνα με τον πατέρα Φιλόθεο Φάρο ο άνθρωπος έχει πληρότητα ζωής όταν έχει ικανοποιήσει τρεις βασικές ανάγκες του: την ανάγκη να αγαπά, την ανάγκη να τον αγαπούν και την ανάγκη να αισθάνεται ότι έχει αξία. Με αυτές τις ανάγκες που είναι ίδιες σε όλους τους ανθρώπους όλων των πολιτισμών ανεξάρτητα από την ηλικία, το φύλο ή τη φυλή, ασχολείται η παραδοσιακή ψυχοθεραπεία, δίνοντας έμφαση όμως στο παρελθόν και όχι στο παρόν του ανθρώπου.⁷⁷ Εδώ φαίνεται αρκετά καθαρά η σημασία της αγάπης στην ολοκλήρωση του ανθρώπινου προσώπου: μια αγάπη που ταυτίζεται με την ευτυχία και γεμίζει τον άνθρωπο με ελπίδα και πίστη. Μία αγάπη που ξεκινά από τον ίδιο τον άνθρωπο, προεκτείνεται στον συνάνθρωπο και τη φύση για να καταλήξει στην ίδια την πηγή της Αγάπης που είναι ο Θεός.

Συγκεκριμένα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ευθυνοκεντρική ψυχοθεραπεία διαφέρει από την παραδοσιακή ψυχοθεραπεία στο ότι ασχολείται με το παρόν του θεραπευόμενου αποβλέποντας στο μέλλον και δίνει ελάχιστη σημασία στο παρελθόν του και στους ποικίλους μηχανισμούς που προκάλεσαν το αδιέξοδό του, σε αντίθεση με την παραδοσιακή η οποία μάλιστα κάνει τον άνθρωπο να νιώθει ανεύθυνος για την δυστυχία του. Ακόμη η παραδοσιακή ψυχοθεραπεία δεν θεωρεί σημαντικό μέρος της θεραπείας το να διδάσκει τον άνθρωπο πώς να ζει για να ζει πραγματικά και να έχει

⁷⁵ Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΡ. ΥΦΑΝΤΗ, π. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΦΑΡΟΥ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, περιοδικό «Σύναξη», τεύχος 80, Οκτ-Δεκ. 2001(σ.124-127).

⁷⁶ Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβουλευτική Ποιμαντική*, σ.40-41.

⁷⁷ Βλ. π. ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΦΑΡΟΣ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2001, σσ 47-59.

πληρότητα ζωής σε αντίθεση με την ευθυνοκεντρική που επιπλέον τονίζει την αναγκαιότητα κατάλληλης σύνδεσης ψυχοθεραπευτού και θεραπευόμενου. Μάλιστα η παραδοσιακή ψυχοθεραπεία ισχυρίζεται ότι ο θεραπευόμενος μαθαίνει καλύτερους τρόπους συμπεριφοράς όταν κατανοήσει τόσο τις ιστορικές όσο και τις υποσυνείδητες πηγές των προβλημάτων του⁷⁸. Όμως ο άνθρωπος, που έχει περάσει από το προπρωτικό “είναι” στο “έχειν” είναι σημαντικό να αναλάβει τις ευθύνες του και να δει τι μπορεί να κάνει με αυτό το “έχειν” έχοντας υπόψη του την παραβολή των ταλάντων, για να γίνει και πάλι “είναι”.

Η ευθύνη του ανθρώπου βρίσκεται έδαφος στην ασκητικότητα του, που σχετίζεται με τον αγώνα απέναντι στα πάθη με την τήρηση των θεοδίδακτων εντολών και την απόκτηση των θεομίμητων αρετών για την επιστροφή στο προπρωτικό “είναι”. Διότι τα πάθη δεσμεύουν τον άνθρωπο στα εγκόσμια πράγματα και δεν του επιτρέπουν να είναι πραγματικά ελεύθερος. Θα μπορέσει όμως να ελευθερωθεί από αυτά όταν παίρνει δύναμη και πνοή από την εικόνα των εσχάτων. Η άσκηση αυτή συνιστά όχι άρνηση του κόσμου και της βιολογικής φύσης της ύπαρξης του ανθρώπου, αλλά άρνηση της τραγικότητας της βιολογικής υπόστασης του, με σκοπό την υπέρβασή της. Συνδέεται επίσης και με τον αγώνα του ανθρώπου για αλλαγή των κοινωνικών δομών, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις.

Εκτός όμως από την καθαρτική και θεραπευτική λειτουργία της ασκητικότητας του ανθρώπου της πίστης, της αγάπης και της ελπίδας, είναι εξίσου αναγκαία και η λειτουργική και μυστηριακή ζωή. Διότι λατρεία και άσκηση συνδέονται άρρηκτα. Η λατρεία οδηγεί στη θέωση, όταν υπάρχει καθαρότητα καρδιάς και αισθημάτων. Επομένως αν η λατρεία είναι είσοδος στην ουράνια βασιλεία, η άσκηση είναι η οδός προς αυτή την βασιλεία⁷⁹. Ο άνθρωπος με το μυστήριο του βαπτίσματος αποκτά εκκλησιολογική υπόσταση, η οποία συνιστά υπέρβαση της βιολογικής του υπόστασης. Μέσα στην Εκκλησία πιστεύει στην δυνατότητα να γίνει πρόσωπο και ελπίζει ότι θα γίνει όντως πρόσωπο και δεν θα τον νικήσει ο θάνατος. Εκεί είναι που γεννάται ως πρόσωπο και μάλιστα εκφράζεται ως καθολικό πρόσωπο, καθώς περνά από την αποκλειστικότητα της αγάπης προς μόνο τους οικείους του στην προσφορά αγάπης αληθινής και ελεύθερης προς όλους τους ανθρώπους⁸⁰. Γίνεται επομένως υπέρβαση των σχέσεων που δημιουργεί η βιολογική υπόσταση, και θεωρούνται όλοι οι συνάνθρωποι του αδερφοί που έχουν κοινό Πατέρα, τον Θεό. Η καθολικότητα του

⁷⁸Βλ. π. ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΦΑΡΟΣ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2001, σ.122.

⁷⁹ Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1996, σ.189.

⁸⁰Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Από το προσωπεϊόν εις το πρόσωπον, σ. 314-315.

προσώπου θεμελιώνεται στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, το οποίο αποτελεί ιστορική πραγμάτωση και φανέρωση της εσχατολογικής ύπαρξης του ανθρώπου-πραγμάτωση και φανέρωση του όντως προσώπου, αλλά και κίνηση, πορεία προς αυτή την πραγμάτωση.⁸¹

Μέσα στους κόλπους της εκκλησιαστικής κοινότητας μπορεί επίσης ο πιστός να στρέψει το βλέμμα του στον ποιμένα, να τον εμπιστευτεί και να ζητήσει συμβουλές και βοήθεια για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει κάθε φορά και το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκεται. Χρειάζεται δηλαδή άνοιγμα και κατάθεση ψυχής στον Πνευματικό. Αλλά και ο Πνευματικός πρέπει να είναι προσεκτικός στον τρόπο που θα πλησιάζει τον εξομολογούμενο. Κατά τον άγιο Ιωάννη Σιναΐτη πρέπει να πλησιάζει τον άλλο ως Ποιμήν, Κυβερνήτης, Ιατρός και Διδάσκαλος⁸². Χρειάζεται να είναι ο ίδιος “υγιής”, δηλαδή θεραπευμένος και ορθά προσανατολισμένος, και να πλησιάζει τα πάντα με σύνεση και διάκριση, διότι η αδιακρισία του μπορεί να οδηγήσει στην απελπισία αυτούς που τόλμησαν να τον συμβουλευτούν. Ο πνευματικός πατέρας χρειάζεται να στέκεται με υπευθυνότητα στο πλευρό του εξομολογούμενου και να τον κατευθύνει ήρεμα αλλά και αποφασιστικά σε μια εσωτερική μεταμόρφωση, χωρίς βέβαια να συναινεί με την ανεύθυνη συμπεριφορά του. Έτσι ο εξομολογούμενος θα μπορέσει να εξέλθει από τον εαυτό του, να νιώσει ότι ο πνευματικός τον αγαπά αληθινά και στη συνέχεια να αγωνιστεί υπεύθυνα. Αυτή η σχέση ποιμένα και εξομολογούμενου, πρέπει να γίνεται μέσα σε πνεύμα αληθινής και ανυπόκριτης αγάπης, η οποία θα έχει τις ρίζες της και την αρχή της στο πρόσωπο του Θεού. Μέσω αυτής της αγάπης θα ενδυναμωθεί και θα αυξηθεί η πίστη και η ελπίδα και η αγάπη του ποιμαινόμενου. Σε περίπτωση όμως που ο πνευματικός κρίνει ότι η κατάσταση του ανθρώπου που έχει έρθει να τον συμβουλευτεί, χρήζει ψυχιατρικής βοήθειας, πρέπει να τον παραπέμψει στον ειδικό επιστήμονα⁸³. Η αρχή της παραπεμπτικότητας είναι εξίσου αναγκαία όταν ο ιατρός κρίνει ότι ο ασθενής του έχει θρησκευτικής φύσεως προβλήματα. Επομένως καταλήγουμε στην αναγκαιότητα της συνεργασίας ψυχιάτρων, ψυχαναλυτών, ψυχολόγων και ποιμένων, αφού το αντικείμενο και των δύο πλευρών είναι κοινό, δηλαδή ο ασθενής άνθρωπος και η θεραπεία του. Η κάθε μία πλευρά μπορεί να αναζητήσει τι στην επιστήμη και την τέχνη του άλλου είναι σημαντικό για την θεραπευτική διαδικασία, ώστε να μπορέσει να το υιοθετήσει και να το προσλάβει⁸⁴.

⁸¹Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, Από το προσωπείον εις το πρόσωπον, σ.319.

⁸²Βλ. ΙΕΡΟΘΕΟΥ μητροπολίτου Ναυπάκτου και αγ. Βλασίου, *Μεταξύ δύο αιώνων*, σ.313.

⁸³ Πρβλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβουλευτική Ποιμαντική*, σ.91

⁸⁴Οπ.π., σ.91

Γ' ΜΕΡΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ, ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Α. Πώς μπορεί να επιτευχθεί μια «υγιής» ορθοδόξως κοινωνία αγάπης και ειρήνης και η συμβολή του Ύμνου της Αγάπης του αποστόλου Παύλου σ' αυτό

Η χριστιανική πίστη, ελπίδα και η αγάπη αποτελούν μια σύγχρονη, αλλά παράλληλα και διαχρονική, πρόταση στα προβλήματα της κοινωνίας μας. Δεν πρόκειται για απλές ιδέες, αλλά για τρόπο ζωής. Ο χριστιανισμός δεν προσφέρει έτοιμες συνταγές για τη λύση του τεράστιου κοινωνικού προβλήματος, αλλά ανθρώπους· τους ανθρώπους της πίστης, της αγάπης και της ελπίδας· τους εν Χριστώ δραστήριους και δυναμικούς ανθρώπους. Διότι όλα περνούν από τον άνθρωπο στην οικογένεια και από την οικογένεια στην κοινωνία. Όταν αυτός είναι ψυχικά υγιής, τότε και η κοινωνία δεν θα νοσεί πια. Γι' αυτό το λόγο, σκοπός και προτεραιότητα του ανθρώπου σήμερα είναι η ψυχή του «τι γαρ ωφελείται άνθρωπος εάν τον κόσμον όλον κερδήσει, την δε ψυχήν αυτού ζημιωθή; ή τι δώσει άνθρωπος αντάλλαγμα της ψυχής αυτού (Ματθ.16,26)».

Η αγάπη όμως δεν έχει αφετηρία τον άνθρωπο και την κοινωνία, αλλά τον Θεό. Ο άνθρωπος που αγαπά τον Θεό είναι αληθινά ελεύθερος άνθρωπος. Έχει ξεπεράσει τη σχέση του δούλου και του μισθωτού και η σχέση του με τον Θεό δεν καθορίζεται ούτε από το φόβο της τιμωρίας «φόβος ουκ εστίν εν τη αγάπη, αλλ' η τελεία αγάπη έξω βάλλει τον φόβον, ότι ο φόβος κόλασιν έχει ο δε φοβούμενος ου τετελείωται εν τη αγάπη (Α' Ιωάν. 4,18), ούτε από το αντιμίσθιο της σωτηρίας. Αυτό που την καθορίζει είναι μια ανιδιοτελής σχέση υιοθεσίας⁸⁵. Αυτή η κατάσταση ελευθερίας χρειάζεται να χαρακτηρίζει και τις σχέσεις του με τον συνάνθρωπο και την κοινωνία. Ο αββάς Δωρόθεος στη Δ' διδασκαλία του για το θείο φόβο αναφέρει ότι αυτός που κάνει το θέλημα του Θεού για το φόβο της τιμωρίας δεν αγωνίζεται για το ίδιο το καλό αλλά επειδή φοβάται τις τιμωρίες. Άλλος όμως κάνει το θέλημα του Θεού επειδή αγαπάει το Θεό, επειδή χαίρεται ιδιαίτερα με το να είναι η ζωή του ευάρεστη στο Θεό. Αυτός γνωρίζει την ουσία του καλού, αυτός γεύτηκε τι σημαίνει να είναι κανείς ενωμένος με το Θεό. Αυτός είναι εκείνος που έχει αληθινή αγάπη, που ο άγιος την ονομάζει τέλεια. Και αυτή η αγάπη τον οδηγεί στον τέλειο φόβο. Γιατί αυτός φοβάται και κάνει το

⁸⁵ Βλ. ΑΠ. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, τεύχος α', Αθήνα 1994, σ.118.

θέλημα του Θεού, όχι από φόβο για τις τιμωρίες, όχι από φόβο μήπως κολαστεί, αλλά, όπως ακριβώς είπαμε, επειδή γεύτηκε τη γλυκύτητα που δοκιμάζει όποιος είναι ενωμένος με το Θεό, φοβάται μήπως τη χάσει, φοβάται μήπως τη στερηθεί. Αυτός λοιπόν ο τέλειος φόβος, που προέρχεται απ' αυτή την αγάπη, απομακρύνει τον αρχικό φόβο. Και γι' αυτό λέει: Η τέλεια αγάπη φυγαδεύει το φόβο. Είναι όμως αδύνατο να φτάσει κανείς διαφορετικά στον τέλειο φόβο, παρά μόνο με τον αρχικό, που αποτελεί χαρακτηριστικό των αρχαρίων στην πνευματική ζωή.

Είναι φανερό ότι στην εποχή μας ο άνθρωπος έχει κλειστεί στον εαυτό του και στη μοναξιά του. Φοβάται να ανοιχτεί και να πλησιάσει τους άλλους και τους θεωρεί ξένους. Δεν είναι στη φύση του όμως να ζει μόνος, γιατί είναι κοινωνικό ον, όπως είχε πει και ο Αριστοτέλης. Γι' αυτό δεν είναι περίεργο ότι στους φόβους του περιλαμβάνεται και η ίδια η μοναξιά. Το ζητούμενο είναι να ξεπεράσει τους φόβους του και να ανοιχτεί στην αγάπη. Θα χρειαστεί βέβαια ισχυρή και στερεή ελπίδα και αρκετό επίμονο και επίπονο αγώνα αλλά οι καρποί θα είναι γλυκοί. Αυτό το άνοιγμα δεν είναι μόνο προσωπική υπόθεση, αλλά και κοινωνική. Είναι ακόμη μήνυμα προς όλους. Η αφετηρία είναι ο άνθρωπος, έπειτα η οικογένεια και η συζυγική ζωή, και τέλος η κοινωνία. Είναι αναγκαίο η καρδιά και η οικογένεια του ανθρώπου να γίνουν ένας μικρός ναός αγάπης. Αν δεν υπάρχει αγάπη για τους πιο κοντινούς και στενούς του ανθρώπους, πως θα υπάρξει για όλους τους άλλους, τους μακρινούς; Μέσα στην οικογένεια ασκείται στην αγάπη, την κατανόηση, την ανοχή και τον σεβασμό, την παραδοχή, την φιλοξενία για τον σύντροφό του και για όλο τον κόσμο⁸⁶. Εκεί ανθίζει ο ειλικρινής διάλογος, που δημιουργεί γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη υγιών σχέσεων. Οι άγιοι της Εκκλησίας μας, και μάλιστα οι έγγαμοι άγιοι αποτελούν αξιόλογο παράδειγμα μίμησης. Στις σελίδες των συναξαριστών ο κάθε άνθρωπος μπορεί να βρει λύσεις στα προβλήματα του, ανακούφιση, παρηγοριά και πρότυπα συμπεριφοράς που αποτελούν οδό για την σωτηρία. Εκεί η πίστη, η ελπίδα και η αγάπη- και μάλιστα η έμπρακτη και ανιδιοτελής αγάπη- φτάνουν στο μεγαλείο τους⁸⁷.

Σήμερα χρειάζεται να δει ο καθένας τον άλλο όχι ως απλό συνάνθρωπό του, αλλά ως αδερφό του. Ο άλλος δεν είναι ανώνυμη μονάδα του κοινωνικού συνόλου. Είναι ο «πλησίον» που συναντάμε στην παραβολή του καλού Σαμαρείτη. Είναι μια ακόμη εικόνα του Θεού που οδεύει στο καθ' ομοίωση. Η αγάπη προς αυτόν οφείλει να

⁸⁶ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η αποξένωση των συζύγων και το γενικευμένο σύμπτωμα μοναξιάς, περιοδικό Εφημέριος έτος ΝΒ', τεύχος 5, Μάιος 2003, σ.16-17.

⁸⁷ Αξίζει να αναφερθεί ότι στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος του τομέα Χριστιανικής λατρείας αγωγής και διαποιμάνσεως οι φοιτητές εκπόνησαν φροντιστηριακές εργασίες με θέμα «Συμβολή σε μια ορθόδοξη φυλο-λογία μέσα από τη μελέτη του βίου των αγίων μας».

είναι έμπρακτη. Κάθε άνθρωπος μπορεί να έχει ως οδηγό το ευαγγέλιο της κρίσεως, όπου περιγράφονται τα έξι είδη της αγάπης : «επεινάσα, γαρ, και εδώκατε μοι φαγείν, εδίψησα, και εποτίσατέ με, ξένος ήμην, και συνηγάγετέ με, γυμνός, και περιεβάλετέ με, ησθένησα και επεσκεψασθέ με, εν φυλακή ήμην, και ήλθετε προς με...αμήν λέγω υμίν, εφ' όσον εποιήσατε ενί τούτων των αδελφών μου των ελαχίστων, εμοί εποιήσατε... εφ' όσον ουκ εποιήσατε ενί τούτων των ελαχίστων, ουδέ εμοί εποιήσατε»⁸⁸. Επομένως σε κάθε άλλον ο άνθρωπος συναντά τον ίδιο τον Χριστό και στο πρόσωπό του Τον βλέπει. Αναγνωρίζει τον «ελάχιστο» ως αδερφό του Χριστού και κάνει κάτι γι' αυτόν. Με αυτή την προϋπόθεση η αγάπη προς όλους χωρίς εξαιρέσεις είναι ασφαλής οδός σωτηρίας. Ο Θεοφύλακτος Αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ερμηνεύοντας την παραβολή της μέλλουσας κρίσεως, δίνει το πώς θα ασκήσει ο άνθρωπος αυτά τα έξι είδη αγάπης: « Ταύτα πάντα τα εξ είδη της αγάπης επιτέλει μεν και σωματικώς, πλην αλλά και ψυχικώς· διπλών γαρ όντων ημών, εκ ψυχή και σώματος, δύνανται ταύτα διπλώς κατορθωθήναι»⁸⁹. Η αγάπη είναι τοποθέτηση του καθενός στη θέση του άλλου. Είναι αυτό που λέει στην Προς Ρωμαίους επιστολή του ο απόστολος Παύλος: «χαίρειν μετά χαιρόντων και κλαίειν μετά κλαιόντων» (Ρωμ.12,15). Σύμφωνα με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο, το να χαιρείται κανείς μ' αυτούς που χαιρόνται, είναι κάτι εξαιρετικά μεγάλο. Διότι πολλοί κλαίνε μαζί μ' αυτούς που κλαίνε, δεν χαιρόνται όμως με όσους χαιρόνται, πράγμα που είναι βασκανία και φθόνος⁹⁰. Το κείμενο στο οποίο περιγράφονται τα έξι είδη της αγάπης θα μπορούσαμε, σύμφωνα με τον καθηγητή Αλέξανδρο Σταυρόπουλο, να το ονομάσουμε Χάρτα της κοινωνικής διακονίας της Εκκλησίας και της κοινωνικής εργασίας. Η Εκκλησία ανέπτυξε όλο το κοινωνικό της έργο καλλιεργώντας αυτά τα έξι είδη της αγάπης. Εξίσου σημαντικό είναι ότι το κείμενο αυτό του ευαγγελίου της κρίσεως θα μπορούσε ακόμη να αποτελέσει μια κοινωνική κριτική ως προς το τι κάνουν ή τι δεν κάνουν οι κοινωνίες και τα κράτη γι' αυτές τις ανάγκες εν όψει της Βασιλείας και όχι μόνο κριτική σε ατομικό ή προσωπικό επίπεδο.⁹¹ Όπως κατανοούμε το μήνυμα του ευαγγελίου της κρίσεως είναι διαχρονικό και μπορεί να εφαρμοστεί παντού και πάντα και απ' όλους τους ανθρώπους γιατί παντού και πάντοτε υπάρχουν αυτές οι βαθιές ανθρώπινες ανάγκες που συναντάμε στο ευαγγελικό κείμενο. Σύμφωνα με τον ίδιο

⁸⁸ Ματθ. 25, 35-36 και 25, 40 και 45.

⁸⁹ PG 123, 433D. Παρά Ν.Θ. Μπουγάτσου, Κοινωνική Διδασκαλία Ελλήνων Πατέρων, Κείμενα, τόμος 3, εδάφιον 3193, σ.380, Αθήναι, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1984.

⁹⁰ Βλ. ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσόστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ. 149, Προς Ρωμαίους Η'ΕΠΕ 16B, 532. PG.60,447.

⁹¹ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Τα έξι είδη της αγάπης του ευαγγελίου της κρίσεως, ανάπτυπο εκ της Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τόμος ΛΕ',σ.270.

καθηγητή η τετραπλή προσέγγιση και διαίρεση σε θετική και αρνητική, σωματική-υλική και ψυχική-πνευματική ελευθερώνει τις δυνάμεις του ανθρώπου ώστε με φαντασία να αναπτύξει και να σχεδιάσει την αγάπη με τους δείκτες της.⁹²

Τι άλλο μπορεί όμως να κάνει σήμερα ο άνθρωπος για να λύσει τα προβλήματά του; Μήπως να προχωρήσει και στον εξωτερικό δημόσιο χώρο, εκτός του σπιτιού του και να προσφέρει και εκεί ομορφιά και μεταμόρφωση; Είναι ενδιαφέρουσα η πρόταση του καθηγητή Αλέξανδρου Σταυρόπουλου για την δημιουργία και διατήρηση με υπευθυνότητα ζωτικών χώρων, οι οποίοι έχουν μεγάλη ψυχολογική σημασία για την ψυχική αλλά και για την σωματική υγεία του ανθρώπου⁹³. Αυτοί οι χώροι είναι αναγκαίο να έχουν κατασκευαστεί και να λειτουργούν ως χώροι υποδοχής, γιατί έτσι ευνοούνται οι διανθρώπινες σχέσεις και επιτυγχάνεται ευκολότερα η επικοινωνία. Ακόμη χρειάζεται να εισπράττουν την φροντίδα των ανθρώπων ως ένδειξη αγάπης προς αυτούς τους χώρους, προς τους ίδιους τους εαυτούς τους και κυρίως προς τους συνανθρώπους τους. Και δεν πρέπει να σταματήσει μόνο σ' αυτούς τους χώρους, αλλά να αγκαλιάσει και να συμφιλιωθεί με όλη την κτίση. Είναι άλλωστε φανερό το κακό που κάνει καθημερινά στο περιβάλλον. Είναι όμως έκδηλη και η εκδίκηση της φύσης και τα προβλήματα που την συνοδεύουν. Ο άνθρωπος μπορεί να έχει άφθονα αγαθά, αλλά έχει φτάσει στο σημείο να μην μπορεί να τα απολαύσει. Χρειάζεται λοιπόν να πλησιάσει τα πάντα με σεβασμό και αγάπη. Ό,τι κάνει, να το κάνει με διάκριση και επίγνωση.

Η αγάπη, όμως δεν φτάνει μόνο ως εδώ. Προχωρά και πιο πέρα και αγκαλιάζει όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως, διότι πλησίον δεν είναι μόνο ο εγγύς. Αυτή η αγάπη προς κάθε άνθρωπο είναι η βασική αιτία για την οποία δεν εμφανίστηκε κατά κανόνα στην ορθόδοξη παράδοση το φαινόμενο του εθνικισμού όπως αυτό εμφανίστηκε στην σύγχρονη εποχή. Η ορθόδοξη Εκκλησία συνειδητοποιώντας την εσωτερική δομή και ταυτότητα ενότητας καλλιέργησε το πνεύμα οικουμενικότητας, καθολικότητας και μη αποκλεισμού των άλλων εθνών από την χριστιανική αλήθεια και από τον πολιτισμό⁹⁴.

Ακόμη η αγάπη είναι αμοιβαία: « εντολήν καινήν δίδωμι υμίν ίνα αγαπάτε αλλήλους, καθώς ηγάπησα υμάς ίνα και υμείς αγαπάτε αλλήλους. Εν τούτω γνώσονται

⁹² Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Τα έξι είδη της αγάπης του ευαγγελίου της κρίσεως, ανάπτυπο εκ της Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Τόμος ΛΕ', σ. 269.

⁹³ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η αποξένωση των συζύγων και το γενικευμένο σύμπτωμα μοναξιάς, σ.18.

⁹⁴ Βλ. ΑΠ. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, «Κριτική θεωρία» και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας, Αθήνα 1996, σ.294.

πάντες ότι εμοί μαθηταί εστε, εάν αγάπην έχητε εν αλλήλοις (Ιωαν. 13,34-35). Καταργεί την επιθετικότητα, τις φυλετικές διακρίσεις και τους κοινωνικούς ρατσισμούς στη βάση του χρυσού κανόνα των διαπροσωπικών σχέσεων: « και καθώς θέλετε ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, και υμείς ποιείτε αυτοίς ομοίως (Λουκ. 6,31). Δεν δικαιολογείται καμία κοινωνική διάκριση και ανισότητα σε ανθρώπους που είναι εν Χριστώ αδέρφια και έχουν κοινό πατέρα τον Θεό. Μόνη πραγματικότητα είναι η εν Χριστώ ενότητα: «πάντες γαρ υιοί Θεού εστε δια της πίστεως εν Χριστώ Ιησού. Όσοι γαρ εις Χριστόν εβαπτίσθητε, Χριστόν ενεδύσασθε. ουκ ένι Ιουδαίος ουδέ Έλλην, ουκ ένι δούλος ουδέ ελεύθερος, ουκ ένι άρσεν και θήλυ. Πάντες γαρ υμείς εις εστε εν Χριστώ Ιησού (Γαλ. 3,26-28).

Το αποκορύφωμα της αγάπης είναι ότι αγκαλιάζει και τους εχθρούς. Στην επί του Όρους Ομιλία του ο Κύριος δίνει την εντολή της αγάπης και προς τους εχθρούς «εγώ όμως σας λέω να μην αντιστέκεστε στον κακό άνθρωπο, αλλά αν κάποιος σε χτυπήσει στο δεξί μάγουλο γύρισέ του και το άλλο. Κι αν κάποιος θέλει να σε πάει στο δικαστήριο για να σου πάρει το πουκάμισο, άφησέ του και το πανωφόρι. Και αν σε πάρει κάποιος αγγαρεία για ένα μίλι, πήγαινε μαζί του δύο. Σ' εκείνον που σου ζητάει κάτι να του το δίνεις, κι αν κάποιος θέλει να του δανείσεις κάτι να μην του το αρνηθείς...»⁹⁵ αγαπάτε τους εχθρούς σας, να δίνετε ευχές σ' αυτούς που σας δίνουν κατάρες, να ευεργετείτε αυτούς που σας μισούν, και να προσεύχεστε γι' αυτούς που σας κακομεταχειρίζονται και σας καταδιώκουν...γιατί αν αγαπάτε μόνο όσους σας αγαπούν, ποια αμοιβή περιμένετε από το Θεό; Το ίδιο δεν κάνουν και οι τελώνες;...να είστε τέλειοι, όπως τέλειος είναι και ο Πατέρας σας ο ουράνιος»⁹⁵. Πρόκειται λοιπόν για μια αγάπη απελευθερωμένη από κάθε σκοπιμότητα, αναγκαιότητα και ιδιοτέλεια. Ο Κύριος τονίζει όχι μόνο να αγαπούν τους εχθρούς, αλλά και να ευεργετούν και να κάνουν καλά έργα σ' αυτούς⁹⁶. Αν οι άνθρωποι ακολουθούσαν τον παραπάνω τρόπο ζωής, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια τέλεια κοινωνία αγάπης. Γιατί έτσι με την αγάπη θα κέρδιζαν και τους άλλους ανθρώπους, που βρίσκονται μακριά από το Θεό και το σημαντικότερο είναι ότι θα γίνονταν αφορμή και για τη σωτηρία τους. Ο χριστιανός πρέπει πάντα να δίνει το παράδειγμά του στην καθημερινή του ζωή και να ζητά με όλη του την καρδιά την σωτηρία όλων.

Έτσι λοιπόν η αγάπη που αγκαλιάζει όλους και όλα, αυτή η υπέρτατη ελευθερία, αποτελεί προϋπόθεση της ειρήνης και της δικαιοσύνης, που είναι δύο μεγέθη απόλυτα απαραίτητα για κάθε κοινωνία. Συνδετικός κρίκος αυτών των αρετών

⁹⁵ Ματθ.5, 38-48. Πρβλ. Λκ. 6,27-36.

⁹⁶ Πρβλ. Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Λεξικόν των Αγίων Γραφών, εν Αθήναις 1973, σ.19.

είναι ο ίδιος ο Θεός, ως Θεός της αγάπης, της ειρήνης και της δικαιοσύνης. Η έλλειψή της αγάπης προκαλεί αδικίες, φόνους, πολέμους, πλεονεξία, άδικη κατανομή των μέσων παραγωγής και των υλικών αγαθών. Είναι λοιπόν αναγκαίο ο σημερινός άνθρωπος να συνειδητοποιήσει πρώτα το κακό που προέρχεται από τον ίδιο του τον εαυτό, δηλαδή από την απουσία της αγάπης, ώστε στη συνέχεια να αναλάβει προσωπικό αγώνα ή και οργανωμένο σε ευρύτερες ομάδες. Σ' αυτόν τον αγώνα θα έχει οδηγό την εικόνα του Χριστού και των αγίων, τα παραδείγματα των οποίων μπορούν να του προσφέρουν πολλά.

Αυτό όμως που σύμφωνα με την ουμανιστική κυρίως Ψυχολογία μπορεί να εγγηθεί την άνθηση του ανθρώπινου προσώπου- σε αντίθεση με το άτομο- είναι η στάση «υποδοχής» του άλλου με τις επιμέρους στάσεις της «κατανοήσεως» (ή εμπάθειας), της «ανεκτικότητας», του «σεβασμού» που θεμελιώνεται στη μοναδικότητα του άλλου και της «παραδοχής» του άλλου στο σύνολο του⁹⁷. Πρόκειται για στάσεις που ευνοούν τις διανθρώπινες σχέσεις και βοηθούν στην επίτευξη κοινωνίας και επικοινωνίας μεταξύ ποιμένων και ποιμαινομένων, χριστιανών παιδαγωγών και μαθητών κτλ.. Προϋπόθεση αποτελεί να εξασφαλισθεί η κατάρτιση υπό εποπτεία και η εξάσκηση των υπευθύνων στις παραπάνω στάσεις για να είναι εγγημένη η ορθή άσκηση και εφαρμογή τους.⁹⁸ Αυτό μπορεί να συμβεί όταν προσεγγίσουμε τη στάση υποδοχής με βάση τη στάση της αγάπης, η οποία αποτελεί κατόρθωμα και δεν κατορθώνεται άπαξ και διαπαντός αλλά είναι άσκηση δια βίου. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει της προσοχής ότι η αγάπη αναγνωρίζεται και ως διάθεση και ως πράξη. Η αγάπη ενεργείται και τις ενέργειες της τις γνωρίζουμε με εμπειρικό τρόπο. Ο καθηγητής Αλέξανδρος Σταυρόπουλος αναφέρει έναν εμπειρικο-ενεργητικό ορισμό αυτής της αγάπης, που περικλείει βασικές και θεμελιώδεις όψεις (δείκτες), οι οποίες μπορούν να υλοποιηθούν στην καθημερινή πρακτική των διανθρώπινων σχέσεων.⁹⁹ Οι επιμέρους στάσεις της αγάπης είναι η μετάθεση μας στη θέση του άλλου, η ανάδειξη και προβολή του άλλου σε μια ετεροκεντρική κατεύθυνση από μέρους μας επιζητώντας το καλό του και η αποδοχή του άλλου στην ελλειμματική και υπολειπόμενη διάσταση της συμπεριφοράς και του είναι του. Μάλιστα αν γίνει αντιπαράθεση των χαρακτηριστικών των δύο στάσεων της υποδοχής και της αγάπης οδηγούμαστε στη διαπίστωση μιας κατά το μέγα μέρος επικάλυψης των μεν από τις δε. Υπάρχει κατά κάποιο τρόπο μία ταύτιση δεικτών και συγγένεια εννοιών. Πρόκειται

⁹⁷ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η τέχνη της αγάπης, Πάφος 1998, σ.19.

⁹⁸ Οπ.π., σσ .24-25.

⁹⁹ Οπ.π. σ.26.

για μια «αντίδοση ιδιομάτων» στα πλαίσια σεβασμού των ορίων των δύο περιοχών. Μπορούμε να αγαπάμε υποδεχόμενοι και να υποδεχόμαστε με αγάπη ο ένας τον άλλο, αλλά και τον ίδιο μας τον εαυτό.¹⁰⁰ Αυτή η στάση υποδοχής και αγάπης αναφέρεται ως στάση φιλοξενίας. Πρόκειται για μια φιλοξενία που είναι σύμφωνη με την ουσία του ανατολικού χριστιανικού τρόπου ζωής.

Μπροστά σ' αυτή την ευθύνη του κάθε χριστιανού για την επίτευξη μιας υγιούς κοινωνίας, ο Ύμνος της αγάπης του αποστόλου Παύλου προβάλλει ιδιαίτερα σημαντικό και ωφέλιμο καθώς το κακό έχει αυξηθεί και γίνεται ολοένα και πιο απειλητικό. Επειδή η αξία του είναι αδιαμφισβήτητη, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε κάποια σημαντικά του σημεία. Σ' αυτό θα μας βοηθήσει και η ερμηνεία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου στις ομιλίες του ΛΒ (Α' Κορ. 13,1-4), ΛΓ (Α' Κορ. 13,4-8) και ΛΔ (Α' Κορ. 13,8-13)¹⁰¹. Οι χριστιανοί με οδηγό τον ύμνο της αγάπης μπορούν να κατορθώσουν να γίνουν όντως πρόσωπα, πρόσωπα της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης.

Ο απόστολος Παύλος περιγράφει την πίστη, την ελπίδα και την αγάπη ως μονιμότερες σε σχέση με τα χαρίσματα της προφητείας, των γλωσσών και της γνώσης¹⁰². Μάλιστα τοποθετεί την αγάπη στην κορυφή της πυραμίδας των αρετών και την παρουσιάζει ως την οδό- τη μέθοδο- της αγιότητας και της σωτηρίας σε αντίθεση με τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, τα οποία καθ' αυτά δεν μπορούν να αγιάσουν και να σώσουν τον άνθρωπο¹⁰³. Ακόμη χρησιμοποιεί υπερβολές για να φανεί αυτή η αντίθεση και το κατάντημα του ανθρώπου όταν ενεργεί χωρίς αγάπη. Χωρίς αγάπη όλα τα χαρίσματα δεν ωφελούν και ο άνθρωπος είναι ένα τίποτα. Ούτε η φιλανθρωπία και η θυσία έχουν αξία όταν γίνονται εξαιτίας της κενοδοξίας του ανθρώπου και ιδίως χωρίς αγάπη. Μπορεί ο άνθρωπος σήμερα να δώσει τα πάντα στους φτωχούς ή ακόμη και να τους θρέψει ο ίδιος, αλλά όταν το κάνει χωρίς αγάπη, συμπόνια, συντριβή, έλεος και θερμή διάθεση, δεν έχει καμία ωφέλεια. Ακόμη δεν πρέπει να επαναπαύεται και να θεωρεί την κοινωνική φτώχεια υπόθεση μόνο του κράτους, αλλά και δική του. Χρειάζεται να επιδιώκει τον ουράνιο πλούτο και την φτώχεια που επαινεί ο Θεός: «Έφη αυτό ο Ιησούς· ει θέλεις τέλειος είναι, ύπαγε πώλησόν σου τα υπάρχοντα και δος πτωχοίς» και «μη κτήσησθε χρυσόν μηδέ άργυρον μηδέ χαλκόν εις τας ζώνας

¹⁰⁰Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η τέχνη της αγάπης*, Πάφος 1998, σ. 29.

¹⁰¹ Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Υπόμνημα εις την προς Κορινθίους πρώτην επιστολήν*, έκδοσις καινή εκ παλαιών αντιγράφων διορθωθείσα, ετυπώθη συν θεώ το παρόν βιβλίον εν Οξονίω δι' επιμελείας Θωμά του Κομβίου τυποθέτου της Ακαδημίας, και ετελειώθη μηνί Μαιώ κζ' έτους ζτνε (Α.Δ. 1847).

¹⁰²Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εις τας επιστολάς της Καινής Διαθήκης*, τομ. Α', Αθήναι, 1956, σ.247.

¹⁰³ Οπ.π., σ.243.

υμών, μη πήραν εις οδόν μηδέ δύο χιτώνας μηδέ υποδήματα μηδέ ράβδον»¹⁰⁴. Όσον αφορά και πάλι τις ανθρώπινες σχέσεις είναι αναγκαίο, ο καθένας να δείχνει μακροθυμία, η οποία είναι η ρίζα όλης της ευσέβειας, να δείχνει καλοσύνη και ευγένεια, η οποία είναι θεραπευτική του θυμού του άλλου¹⁰⁵, να μην ζηλεύει, να μην καυχείται και να μην υπερηφανεύεται. Δηλαδή να κρατιέται μακριά απο το κακό και τα πάθη και ιδιαίτερα την οργή. Αυτός που αγαπά δεν ντρέπεται όταν οι άλλοι προσπαθούν να τον ταπεινώσουν, αλλά υπομένει με γενναιότητα την ντροπή. Δεν ζητάει το συμφέρον του, γιατί το συμφέρον του καθενός βρίσκεται στον πλησίον του «μηδείς το εαυτού ζητείτω, αλλά το του ετέρου έκαστος»¹⁰⁶. Δεν παροξύνεται, ούτε λογίζεται το κακό, που υπέστη από τον πλησίον του. Όχι μόνο δεν δείχνει κακία, αλλά δεν επιτρέπει ούτε την αρχή της. Διότι δεν είπε οργίζεται, αλλά κυριαρχεί και ότι ούτε καν σκέφτεται το κακό¹⁰⁷. Δεν χαίρεται με την κοινωνική αδικία, αλλά με την αλήθεια. Ακόμη το πιο σημαντικό είναι ότι η αγάπη πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ελπίζει, πάντα υπομένει. Ένας φτασμένος πιστός σε τέτοιο βαθμό αγάπης δεν μπορεί παρά να ανέχεται τα πάντα ακριβώς γιατί αγαπά πολύ και πιστεύει βαθιά και διότι ελπίζει έντονα. Πιστεύει μ' όλη τη δύναμη της αγάπης ότι όλα τελικά θα πάνε καλά όσο δύσκολα και αν φαίνονται και επιμένει χωρίς να απελπίζεται να φροντίζει και να προνοεί για τον άλλο, όσο κακός και αν είναι αυτός. Ο φτασμένος αγαπά, πιστεύει, ελπίζει¹⁰⁸. Αυτός που αγαπά αληθινά δεν μπορεί να μισήσει ό, τι και αν γίνει και υπομένει τα πάντα, διότι η αγάπη ποτέ δεν εκπίπτει, αλλά είναι άνθος του οποίου τα πέταλα δεν πέφτουν ποτέ¹⁰⁹. Το μόνο που μπορεί να μισήσει στον άλλο είναι η αμαρτία και όχι τον ίδιο.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να επαναλάβουμε ότι ο άνθρωπος της πίστης, της ελπίδας και της αγάπης αποτελεί πραγματικότητα μόνο μέσα στον χώρο της Εκκλησίας, όπου υπάρχει και η τέλεια αγάπη, ειρήνη και σωτηρία. Στο χώρο αυτό ο πιστός χρειάζεται να έχει αποβάλλει οποιαδήποτε μνησικακία και να έχει συμφιλιωθεί με τον πλησίον του. Γι' αυτό το λόγο η πρώτη Εκκλησία με την καθιέρωση του «ασπασμού της ειρήνης» κατά τη Θεία Λειτουργία, τροχοδρόμησε για την εποχή της διαδικασίες υψηλής παιδαγωγικής και θεραπευτικής αξίας¹¹⁰. Σήμερα όμως δυστυχώς

¹⁰⁴ Ματθ. 19,21 και Ματθ. 10,9 αντίστοιχα.

¹⁰⁵ Βλ. . ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσοστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη*, σ.167

¹⁰⁶ Α Κορ., 10,24.

¹⁰⁷ Βλ. . ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσοστομικός Άμβων α', Πίστις, ελπίς, αγάπη* ,σ.174.

¹⁰⁸ Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ύμνος στον Ύμνο της Αγάπης*, Αποστολική Διακονία, εκδ. α' 1997, σ.32-33.

¹⁰⁹Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Υπόμνημα εις τας επιστολάς της Καινής Διαθήκης*, σ. 245.

¹¹⁰ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Μνήμη και Αλήθη στη Θεία Λειτουργία*, εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1989,σ.97-98.

αυτός ο ασπασμός της ειρήνης περιορίζεται μεταξύ των συλλειτουργούντων κληρικών μέσα στο ιερό βήμα. Συναντάται όμως μέχρι τώρα ο ασπασμός της αγάπης το Πάσχα, που είναι εξίσου σπουδαίος και δείχνει την ενότητα και την αγάπη που πρέπει να έχουν οι χριστιανοί.

Εξίσου σημαντικό για την επίτευξη μιας υγιούς κοινωνίας αγάπης σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοσή μας είναι αυτό που αποκαλούμε ταυτοποιητική λειτουργία της μνήμης εκτός της Θείας Λειτουργίας¹¹¹, ή αλλιώς η λειτουργία μετά την Λειτουργία. Ο κάθε άνθρωπος που είναι πλασμένος κατ' εικόνα του Θεού, και τον οποίο βλέπει ο καθένας εκτός της Θείας Λειτουργίας, θυμίζει τον Θεό, δηλαδή κάνει να λειτουργήσει η μνήμη του Θεού. Ακόμη η Θεία Λειτουργία, ως μεταμορφωμένος χώρος στον οποίο ζούμε τα έσχατα, μεταμορφώνοντας τον πιστό, οδηγεί αυτόν και στη μεταμόρφωση όλου του κόσμου, ο οποίος δεν βρίσκεται ακόμη σ' αυτήν την κατάσταση. Ο άνθρωπος μαθαίνει την εσχατολογικότητά του μέσα στην Θεία Λειτουργία και την μεταφέρει στην καθημερινότητά του. Ζει ήδη τα έσχατα χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραιτείται από το «τώρα», γιατί το ζει και αυτό. Πρόκειται για μετάπλαση των λειτουργικών εμπειριών στις ποικίλες καταστάσεις της καθημερινής ζωής με την ευθύνη και των αγώνα των ανθρώπων και τη καθοδηγητική βοήθεια των Πνευματικών¹¹². Φυσικά είναι αναγκαίο ο πιστός να παραμένει υπεύθυνος και δραστήριος και να μην ξεχνά όλα όσα έζησε μέσα στη Θεία Λειτουργία βγαίνοντας στον κόσμο.

Ωστόσο και οι ίδιοι οι εκκλησιαστικοί ηγέτες έχουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης όσον αφορά την δραστηριοποίησή τους απέναντι στα προβλήματα που μαστίζουν την κοινωνία. Χρειάζεται να μεταβάλλουν την στάση τους και να υιοθετήσουν μια κριτική στάση προς τα έξω, που θα συμβάλλει στην κοινωνική αφύπνιση. Αυτό σημαίνει ότι μπορούν να ασκήσουν κριτική για το υπάρχον κακό, να διαμαρτυρηθούν για τον απάνθρωπο πολιτισμό, να τονίσουν την κοινωνική δικαιοσύνη και την ελπίδα για ένα καλύτερο παρόν και μέλλον¹¹³. Ακόμη η Εκκλησία μπορεί να δώσει έμφαση σε ευαγγελικά θέματα, που σχετίζονται με το σημερινό αδιέξοδο και υπαρξιακό κενό του ανθρώπου. Γι' αυτό το λόγο χρειάζεται αναδιάρθρωση των προτεραιοτήτων και τοποθέτηση στην κορυφή αυτών της ψυχής του ανθρώπου και της σωτηρίας της¹¹⁴.

¹¹¹ Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Μνήμη και Λήθη στη Θεία Λειτουργία*, εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1989., σ.107.

¹¹² Οπ.π., σ.109.

¹¹³ Βλ. ΑΠ. Β. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, *«Κριτική θεωρία» και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας*, Αθήνα 1996, σ.320.

¹¹⁴ Πρβλ. ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ, *Η ζωή και το Πνεύμα*, Αθήνα 1997, σ.68.

Δεν θα έπρεπε να παραλείψουμε ότι με το θέμα της ελπίδας ασχολήθηκε το θεολογικό τμήμα του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών (Π.Σ.Ε) υπό την επωνυμία Επιτροπή «Πίστις και Τάξις» (Commission on Faith and Order). Στα συνέδρια αυτής της Επιτροπής συμμετέχουν θεολόγοι των προτεσταντικών ομολογιών και των ορθοδόξων εκκλησιών, οι οποίες μετέχουν του Π.Σ.Ε, καθώς επίσης και ρωμαιοκαθολικοί που συνεργάζονται με την Οικουμενική Κίνηση. Το συνέδριο αυτής της Επιτροπής, που έλαβε χώραν στο Bangalore της Νοτίου Ινδίας το 1978, ασχολήθηκε με τα θέματα της απολογίας της ελπίδας και της ενότητας της εκκλησίας. Το τελικό κείμενο που διαμορφώθηκε από την Επιτροπή επιδοκιμάστηκε ευμενώς από όλους τους συνέδρους τόσο του Ανατολικού όσο και του Δυτικού Χριστιανισμού. Στο κείμενο αυτό δίνεται η θεολογική βάση της ελπίδας, υπογραμμίζεται το ίδιο της χριστιανικής ελπίδας έναντι των κοσμικών ελπίδων και προσδοκιών, διαγράφονται οι κίνδυνοι που απειλούν την ανθρωπότητα, εξάιρεται η θετική συμβολή των χριστιανών στην αντιμετώπιση της κρίσεως της εποχής μας και παρέχεται ένα διάγραμμα των συγκεκριμένων δυνατοτήτων και ευκαιριών χριστιανικής μαρτυρίας και αυθεντικής βίωσης του ευαγγελικού μηνύματος στα πλαίσια της ιστορικής πραγματικότητας της εποχής μας¹¹⁵. Ο διομολογιακός χαρακτήρας αυτού του κειμένου και η οικουμενική του διάσταση αποδεικνύονται τόσο στη διαδικασία που τηρήθηκε όσον αφορά τη συμμετοχή όλων των Εκκλησιών- Μελών του Π.Σ.Ε και το σεβασμό των προτάσεων και των αντιρρήσεων τους, όσο και στο ότι οι ορθόδοξες Εκκλησίες δεν εξεδήλωσαν άρνηση συμμετοχής ούτε διαφώνησαν αλλά υπερψήφισαν αυτό το κείμενο μέσω των απεσταλμένων θεολόγων τους¹¹⁶. Εδώ φαίνεται η σημασία της χριστιανικής ελπίδας για την εποχή μας, η οποία δεν αντιτίθεται ριζικά στις κοσμικές ελπίδες και προσδοκίες για ένα καλύτερο κόσμο, αλλά ούτε ταυτίζεται απόλυτα με αυτές. Ο καθηγητής Μάριος Μπέγζος αναφέρει: «Μεταξύ των κυριαρχεί ένα είδος διαλεκτικής συνάφειας. Το ίδιο και το απόλυτον της χριστιανικής ελπίδος έναντι των ελπίδων του κόσμου τούτου διαφυλλάσσεται και θεμελιούται επί της θεολογικής αυτοσυνειδησίας και ιδιαιτερότητος του ευαγγελικού μηνύματος δια μέσου των αιώνων και απανταχού της οικουμένης. Το “ίδιον” διατηρείται δια του “εν Χριστώ” και θεμελιούται επί της εις τον Τριαδικόν Θεόν πίστεως¹¹⁷». Ενδιαφέροντα είναι και τα όσα αναφέρει ο καθηγητής για τη χριστολογική βάση της ελπίδας: «Η ιστορική και η εσχατολογική

¹¹⁵ Βλ. ΜΑΡΙΟΣ Π. ΜΠΕΓΖΟΣ, Ο «απολογισμός της ελπίδος», περιοδικό Εκκλησία, Φεβρουάριος 1980, αριθμ. 3-4, σσ 59-60.

¹¹⁶ Βλ. ΜΑΡΙΟΣ Π. ΜΠΕΓΖΟΣ, Ο «απολογισμός της ελπίδος», περιοδικό Εκκλησία, Φεβρουάριος 1980, αριθμ. 5, σσ 85.

¹¹⁷ Οπ.π., αριθμ. 5, σ. 86.

διάστασις της χριστιανικής ελπίδος διετηρήθησαν αλώβητοι βάσει της χριστοκεντρικής εμφάσεως και της εξάρσεως της Αναστάσεως, ως του βάρους της ελπίδος της χριστιανικής οικουμένης... Το συνέδριον ενώ έχει πλήρη συνείδησιν της συγχρόνου ιστορικής πραγματικότητος και θεωρεί θεμιτήν την χριστιανικήν συμμετοχήν εις εγχειρήματα μεταρρυθμιστικά, χάριν της επικρατήσεως της δικαιοσύνης και της διαφυλάξεως της αξιοπρέπειας του ανθρωπίνου προσώπου (φυλετικά διακρίσεις, ανθρώπινα δικαιώματα, υπανάπτυξις, πείνα, εξαθλίωσις κλπ.), εν τούτοις δεν καλύπτει με τον μανδύα του χριστιανικού Ευαγγελίου πάσαν επαναστατικήν, ριζοσπαστικήν απόπειραν άνευ προϋποθέσεων, και μάλιστα θεολογικών. Από την άλλην πάλιν πλευράν, η θεολογία της ελπίδος άνευ αναφοράς της εις συγκεκριμένας καταστάσεις, οι οποίαι αχρειώνουν το “κατ’ εικόνα” του Θεού, τον άνθρωπον, θα ήτο εξωπραγματική, και η απήχησίς της θα ήτο μειωμένη, αλλά και η βιωσιμότης αυτής αμφίβολος. Μία απροϋπόθετος και γενικευμένη κατάφασις της ιστορίας θα εσήμαινε τον εκφυλισμόν της θεολογίας εις ακτιβιστικήν, εκκοσμικευμένην, ριζοσπαστικήν ιδεολογίαν, όπως επίσης και μία άκριτος εμμονή επί της εσχατολογικής διαστάσεως της ελπίδος θα εξέτρεπε την Εκκλησίαν εις συρρίκνωσιν μιας εξωπραγματικής, μεσσιανικής ουτοπίας. Η εξισορρόπησις του ιστορικού και του εσχατολογικού στοιχείου της χριστιανικής ελπίδος ήτο εν επίτευγμα του συνεδρίου¹¹⁸».

Η επιλογή του θέματος της ελπίδας από το συνέδριο δεν έγινε τυχαία. Ο καθηγητής αναφέρει ότι ήδη κυριαρχούσε η «Θεολογία της Ελπίδος» (Theology of Hope) στην προτεσταντική θεολογία και ότι η ελπίδα δεν παύει να αποτελεί ένα θέμα που αφορά τα προβλήματα και τα ενδιαφέροντα κάθε ανθρώπου, ανεξάρτητα από την χριστιανική του ιδιότητα και το θρησκευτικό του χρωματισμό. Εισηγητής της «Θεολογίας της Ελπίδας» και θεολόγος της «πολιτικής θεολογίας» υπήρξε ο προτεστάντης θεολόγος Jurgen Moltmann, μία από τις μεγαλύτερες προσωπικότητες του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Τον 20^ο αιώνα ήδη στη Δύση παρατηρήθηκε έμφαση στον εσχατολογικό χαρακτήρα του Χριστιανισμού. Η εσχατολογία στον προτεσταντικό κόσμο είχε περιοριστεί σε μια διδασκαλία περί των εσχάτων. Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι ο J. Moltmann παρουσιάζει μια νέα θεώρηση της εσχατολογικής θεολογίας ως «ιστορικής εσχατολογίας», ως διδασκαλίας της ελπίδας και της πρακτικής της ελπίδας. Με την έκδοση του έργου του «Θεολογία της Ελπίδας» (Theologie der Hoffnung, Βόννη, 1964) η εσχατολογική θεολογία παρουσιάζεται ως

¹¹⁸ Οπ.π. σ.86.

θεολογία της ελπίδας με το θεολογικό αξίωμα του πρωτείου της ελπίδας, στα πλαίσια μιας εσχατολογικής χριστολογίας και μιας μεσσιανικής εκκλησιολογίας¹¹⁹. Ο J. Moltmann τονίζει ότι στη χριστιανική ζωή η προτεραιότητα ανήκει στην πίστη, αλλά το πρωτείο στην ελπίδα. Η ελπίδα είναι η ελπίδα της πίστης και όχι αντίστροφα. Πρώτα έρχεται φυσικά η πίστη και μετά η ελπίδα. Η πίστη για τον Moltmann πρέπει να εξελιχθεί σε ελπίδα. Ακόμη μιλάει για μια δημιουργική ελπίδα (hope in action). Οι άνθρωποι χρειάζεται να κάνουν κάτι για την εξάλειψη της φτώχειας, της βίας και της καταστροφής της ζωής¹²⁰. Έτσι μπορούν να οδηγήσουν τον κόσμο στην ειρήνη. Αλλά και η χριστιανική εκκλησία σύμφωνα με τον ίδιο δεν μπορεί να εργαστεί αποτελεσματικά για την ειρήνη στον κόσμο αν δεν είναι ανοικτή στο διάλογο, δεν υπερασπίζεται την απελευθέρωση των απελπισμένων, δεν θεραπεύει τα σχίσματά της και δεν απελευθερώνεται από εθνικές και ταξικές πιέσεις¹²¹. Κεντρικές έννοιες είναι η αντίσταση και η απελευθέρωση. Ωστόσο αυτό που έχει σημασία για την ειρήνη είναι η ενότητα της Εκκλησίας.

B. Η προσφορά των τριών θεολογικών αρετών στην οικοδόμηση της ψυχής των νέων σήμερα

Είναι αναμφισβήτητο ότι οι νέοι έχουν ανάγκη να πιστεύουν, να ελπίζουν και να αγαπούν. Αυτές οι θεμελιώδεις ανάγκες τους μπορούν να βρουν διέξοδο στην εν Χριστώ πίστη, ελπίδα και αγάπη, δηλαδή στην επίτευξη του ευαγγελικού ανθρώπου μέσα τους. Σύμφωνα με έρευνα, οι περισσότεροι νέοι στο χώρο του σχολείου αναζητούν ένα θεολόγο που θα είναι διαλεκτικός- ανοικτός, με σφαιρική κατάρτιση, παραδοσιακός και προοδευτικός μαζί. Ακόμη και από τις παραλλαγμένες απαντήσεις των εκπαιδευτικών σ' αυτή την έρευνα προκύπτει ότι οι νέοι στο πρόσωπο του θεολόγου καθηγητή θέλουν να βλέπουν το φίλο, σύμβουλο και συμπαραστάτη γεμάτο αγάπη, που βιώνει την αγάπη του Χριστού και τη μεταδίδει.¹²² Κρίνοντας από το ότι σχεδόν όλη η εκπαιδευτική κοινότητα θεωρεί ως πρώτιστο έργο του αυτό του

¹¹⁹ ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, J. Moltmann, Ο εισηγητής της «Θεολογίας της Ελπίδας» και ο θεολόγος της «πολιτικής θεολογίας», πρόκειται για εισήγηση. (<http://www.imkt.cy.net/12/T12-028.pdf>).

¹²⁰ Βλ. JURGEN MOLTSMANN, The experiment hope, fortress press, Philadelphia, 1975, σ.172 και 176.

¹²¹ Οπ.π. σ.179.

¹²² ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΧΡ. ΚΟΥΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Το έργο του θεολόγου καθηγητή και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα 1998, σ.53-54.

πνευματικού οδηγού με καθοδηγητικό και συμβουλευτικό χαρακτήρα, καταλαβαίνουμε τη σημασία της εκπλήρωσης της παραπάνω βασικής ανάγκης των νέων. Επιπλέον σύμφωνα με την ίδια έρευνα πολλοί καθηγητές θεολόγοι δέχονται ότι υπάρχουν πολλές δυσκολίες που προέρχονται από τους ίδιους τους μαθητές, τους αποδέκτες του θρησκευτικού μαθήματος. Ένας παράγοντας που οδηγεί σ' αυτό είναι και το ότι ζουν σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται έντονα από τον ορθολογισμό, την κρίση αξιών, τη θρησκευτική αδιαφορία και τη δυσπιστία¹²³. Αυτό μας κάνει να καταλάβουμε γιατί οι αρετές της πίστης, αγάπης και ελπίδας αποτελούν αναγκαίο τρίπτυχο ζωτικής σημασίας για τους νέους σήμερα στα πλαίσια μιας ορθόδοξης χριστιανικής οπτικής.

Σ' αυτή την ενότητα θα εξηγήσουμε γιατί αξίζει οι νέοι να είναι ολοκληρωμένα πρόσωπα εν Χριστώ για τους ίδιους αλλά και για την κοινωνία ολόκληρη και ποιοι παράγοντες μπορούν να συμβάλλουν σ' αυτό. Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι νέοι αποτελούν το ζωτικό στοιχείο και το μέλλον όλης της ανθρωπότητας. Η δύναμη που κρύβουν μέσα τους είναι αρκετά μεγάλη ώστε να οδηγήσει σε θετικές αλλαγές και μεταμορφώσεις. Αν αυτοί παύσουν να εμπιστεύονται, να ελπίζουν και να αγαπούν, οι συνέπειες θα είναι σίγουρα καταστροφικές.

Πρώτα απ' όλα πρέπει να τονίσουμε την σημασία του αισθήματος της βασικής εμπιστοσύνης κατά την παιδική ηλικία και τον ρόλο της μητέρας σ' αυτό, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Erik H.Erikson. Ο Erikson παρατήρησε ότι στο πρώιμο στάδιο της ζωής του ο άνθρωπος αισθάνεται ένα αίσθημα απώλειας, που αφήνει την εντύπωση ότι η ενότητα που υπήρχε με την μητέρα κατά την περίοδο της κύησης του εμβρύου καταστράφηκε με την γέννηση. Αυτό εισάγει στην ψυχική ζωή μια αίσθηση διαίρεσης, στέρησης, εγκατάλειψης και μια καθολική νοσταλγία για έναν αμυδρό και χαμένο παράδεισο¹²⁴. Γι' αυτό το λόγο είναι αναγκαία η βασική εμπιστοσύνη και ασφάλεια, που προσφέρεται από την μητέρα. Η εμπιστοσύνη αυτή αργότερα με τη συμβολή της θρησκείας μετατρέπεται σε πίστη, δίνει ελπίδα και νόημα στην ύπαρξη και στον κόσμο στον οποίο ο νέος ζει, και συμβάλλει στην ψυχολογική του ισορροπία και την ψυχική του υγεία. Έτσι το αίσθημα της εμπιστοσύνης για μια ολοκληρωμένη θρησκευτική προσωπικότητα και ταυτότητα είναι απαραίτητη προϋπόθεση της αρετής της αγάπης προς τον Θεό, τον εαυτό, τον συνάνθρωπο και όλη τη δημιουργία¹²⁵.

¹²³ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΧΡ. ΚΟΥΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, Το έργο του θεολόγου καθηγητή και το μάθημα των θρησκευτικών, Αθήνα 1998, σ.45.

¹²⁴Βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π. ΠΕΡΣΕΛΗ, *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2000, σ.16 , Erik H.Erikson, η παιδική ηλικία και η κοινωνία, σ. 261-262.

¹²⁵Οπ.π., σ.44.

Η αποτυχία της μητέρας να διατηρήσει σταθερό ένα περιβάλλον φροντίδας και κρατήματος, για όσο χρόνο είναι αυτό απαραίτητο, κατά την πρώιμη αυτή ηλικία, και η αποτυχία της πατρότητας, που δεν δείχνει το πρόσωπο του Θεού και της αγάπης, κατά την εφηβική ηλικία, ευθύνονται για τα προβλήματα παραβατικής συμπεριφοράς των νέων με αποτέλεσμα την αναστολή της εξέλιξης προς την ψυχική ωριμότητα¹²⁶. Στην παραβατική συμπεριφορά υπάρχει πάντα ένα παλιό ασυνείδητο προσωπικό τραύμα, το οποίο ζητά αποκατάσταση. Οι Διαταραχές Συμπεριφοράς είναι δείκτης της παθογένειας της οικογένειας και του σχολείου, που ενισχύεται από περιστασιακούς ή μόνιμους εξωγενείς παθογόνους παράγοντες¹²⁷. Ο έφηβος πλήττεται από ανασφάλεια, μίσος, μελαγχολία, άγχος και άλλες καταστάσεις που μπορούν να φτάσουν σε κλοπές, κατάχρηση ουσιών και ακόμη και αυτοκτονία. Όλα αυτά υποδεικνύουν το πόσο απαραίτητες είναι η εμπιστοσύνη, η πίστη, η ελπίδα και η αγάπη, που λείπουν από τη ζωή του. Ποιος ευθύνεται όμως γι' αυτό;

Πρώτα απ' όλα η οικογένεια και έπειτα το σχολείο, αλλά και η ίδια η κοινωνία έχουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης. Είναι ιδιαίτερα σημαντική η θρησκευτική αγωγή που παρέχεται στα παιδιά μέσα στους κόλπους της οικογένειας, κυρίως μέσω των στάσεων, των διαθέσεων, των πρακτικών και γενικότερα της συμπεριφοράς των γονέων. Παιδιά που δεν έχουν θρησκευτική αγωγή, δηλαδή δεν έχουν σχέση και κοινωνία με τον Θεό, είναι πιο επιρρεπή και ευάλωτα στις έσωθεν και έξωθεν προσβολές των λογισμών και επομένως κινδυνεύει και η ψυχική τους ισορροπία. Και δεν σταματάμε μόνο στη θρησκευτική αγωγή, αλλά πρέπει να τονίσουμε και να επαναλάβουμε την αξία που έχει η αγάπη των γονέων για τα παιδιά τους. Όταν αυτή η αγάπη και η αποδοχή απουσιάζει, τότε τα παιδιά οδηγούνται αργότερα στη ζωή τους σε προβληματικές καταστάσεις και αδιέξοδα.

Έπειτα στο σχολείο, το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να εμπνεύσει τον νέο για να δει την αγάπη ως τρόπο ζωής, να γίνει φορέας εποικοδομητικών ιδεών και τρόπων κοινωνικής συμπεριφοράς που θα ωφελήσουν τον ίδιο, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία. Στα πλαίσια του μαθήματος αυτού μπορεί ο έφηβος να βοηθηθεί στο πρόβλημα της σύγχυσης των ρόλων, που χαρακτηρίζει αυτό το στάδιο ανάπτυξής του, καθώς προσπαθεί να περιχαρακώσει την ταυτότητά του. Εδώ μπορεί να δει που μπορεί να στηριχτεί η πίστη, η αγάπη και η ελπίδα του και ποιος μπορεί να είναι ο υγιής προσανατολισμός αυτών των τριών θεολογικών αρετών. Ακόμη μπορεί να βρει

¹²⁶ Βλ. Δ. ΚΥΡΙΑΖΗ, Ο παραβατικός έφηβος σε πορεία ρήξης: κίνδυνος ή ελπίδα, περιοδικό *Εφημέριος*, έτος ΝΒ', τεύχος 10, Οκτώβριος 2003, σ. 26.

¹²⁷ Οπ.π., σ.26.

την αληθινή ελευθερία, καθώς ο χαρακτήρας του χριστιανισμού είναι απελευθερωτικός. Έτσι μπορεί η αμφισβήτηση μέσα από τις διάφορες κρίσεις που διέρχεται να κατορθώσει να γίνει στέρεη πίστη, η επιθετικότητα να γίνει δημιουργικότητα και η ενέργειά του νέου να εκτονωθεί σε έργα αγάπης έχοντας φτάσει την πολυπόθητη αυτογνωσία. Γι' αυτό το λόγο είναι αρκετά ωφέλιμη η κατάλληλη επιλογή και διασκευή διδακτικού υλικού από την πλούσια χριστιανική παράδοση. Οι αξιολόγοι Πατέρες της Εκκλησίας μας τονίζουν σθεναρά την αξία των χριστιανικών αρετών και των αρχών της ελευθερίας, της αξιοπρέπειας, της αυτονομίας, της ακεραιότητας κτλ.- με κέντρο πάντα τον Θεό και την πίστη σ' Αυτόν- στην ζωή του ανθρώπου¹²⁸. Ωφέλιμη βέβαια είναι και η μελέτη και άλλων θρησκευτικών και θρησκευτικών συμπεριφορών. Αυτά θα συμβάλλουν στο να πλησιάσουν οι νέοι με πνεύμα αγάπης, ταπείνωσης, σεβασμού και ανοχής τους αλλόθρησκους και ετεροδόξους, αφού πλέον είναι αδιαμφισβήτητο ότι η κοινωνία μας είναι πολυπολιτισμική. Έτσι μπορεί να γίνει πραγματικότητα μια κοινωνία αληθινής αγάπης, ελευθερίας και ειρήνης. Σ' όλα αυτά δεν πρέπει να ξεχνάμε και τον ρόλο του καθηγητή θεολόγου στην τάξη, ο οποίος πρέπει να προσεγγίζει τα πάντα και τους πάντες με αγάπη, σύνεση, διάκριση, ταπείνωση και σεβασμό έχοντας βέβαια κατορθώσει να οικοδομήσει μέσα του τον καινοδιαθηκικό άνθρωπο των τριών αρετών, ώστε να μπορέσει να βοηθήσει και τους μαθητές του.

Ας μην ξεχνάμε όμως και τους πολιτικούς ηγέτες και γενικότερα το κράτος, που χρειάζεται να εγκύψει με προσοχή στα προβλήματα του σημερινού νέου και να δώσει ιδιαίτερη προτεραιότητα σε μια αγωγή που θα τον βοηθήσει για την ομαλή κοινωνικοποίηση του, θα τον πραγματώνει ως "πρόσωπο" αγάπης και ελευθερίας προσφέροντάς του υγιή και ασφαλή πρότυπα, και θα περιχαράκωνει την ψυχοσωματική του υγεία. Είναι επίσης ενθαρρυντικό και ελπιδοφόρο ότι η έννοια του «προσώπου» που προτείνει η χριστιανική ανθρωπολογία μπορεί να λειτουργήσει και διαθρησκευτικά για την ενότητα των πάντων και την ειρήνη όλων των κρατών. Άλλωστε τα πάθη ταλαιπωρούν όλους τους ανθρώπους ανεξάρτητα αν πιστεύουν στον Χριστό ή όχι. Αυτό αξίζει να το έχουν υπόψη τους όλα τα κράτη της γης μας.

¹²⁸ Πρβλ. EMMANOYHΛ Π. ΠEPCEΛH, *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, σ.46.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μετά από όσα καταγράψαμε στην παρούσα μελέτη, έχουμε καταλήξει στα παρακάτω ουσιώδη συμπεράσματα. Είναι στη φύση του ανθρώπου να πιστεύει, να ελπίζει και να αγαπά. Η πίστη, η ελπίδα και η αγάπη του ανθρώπου είναι κατόρθωμα της ελεύθερης βούλησής του με τη συνεργία της θείας χάριτος. Είναι κατόρθωμα ενός ανθρώπου αρκετά «φτασμένου» στην αγάπη. Μέσα σ' αυτές τις αρετές ο άνθρωπος βρίσκει το αληθινό νόημα της ύπαρξής του και γίνεται «πρόσωπο» της αγάπης και της ελευθερίας. Όταν απουσιάζουν από τη ζωή του αυτές οι τρεις σπουδαιότητες θεολογικές αρετές, παρουσιάζονται υπαρξιακά προβλήματα, απελπισία, μοναξιά, απομόνωση και αδιέξοδο. Αυτό συμβαίνει διότι η απουσία τους ταυτίζεται με την διακοπή της κοινωνίας και επικοινωνίας με τον Θεό Πατέρα, την πηγή της ζωής.

Η πίστη, η αγάπη και η ελπίδα είναι τρόπος ζωής, αλλά και διαχρονική πρόταση ζωής, που συμβάλλει όχι μόνο στην ατομική πνευματική πρόοδο, αλλά και στην αντίστοιχη πρόοδο των συνανθρώπων μας, στην υγιή οικοδόμηση διανθρώπων σχέσεων μεταξύ κοινωνιών και κρατών και στον σεβασμό και την προστασία της φύσης. Όποιος κάνει τον εαυτό του τόπο αυτού του θεολογικού τριπτύχου αρετών, χτίζει το σπίτι του πάνω στον βράχο, πάνω στον Χριστό (Μτ. 7,24-27). Ο άνθρωπος που ελπίζει και αγαπά έχει ως ένδυμα και πυξίδα τον Χριστό. Η αγάπη του δεν έχει όρια και δεν αφήνει εκτός κανέναν και τίποτα, δεν επιτρέπει κοινωνικούς ρατσισμούς, εθνικισμούς, φυλετικές διακρίσεις και κοινωνική αδικία. Αντίθετα όταν είναι αληθινή και έχει αρχή της την αγάπη στον Χριστό, αποτελεί προϋπόθεση και θεμέλιο ειρήνης, χαράς και δικαιοσύνης, που είναι καρποί του Αγίου Πνεύματος. Αρκεί ο κάθε πιστός να ακολουθεί το παράδειγμα του Χριστού, των αγίων, των οσίων και των μαρτύρων της Εκκλησίας μας, να βρίσκεται σε εγρήγορση, να προσεύχεται θερμά και ταπεινά, και να αγωνίζεται με θάρρος, επιμονή και υπομονή για την πνευματική του υγεία και τελείωση. Τίποτα δεν είναι εύκολο ιδίως όταν αφορά την σωτηρία του ανθρώπου. Άλλωστε ο ίδιος ο Ιησούς προτρέπει όλους να αγωνιστούν για να μουν από την στενή πύλη (Λκ. 13,22-30 και Μτ.7,13). Όσα εμπόδια και δυσκολίες και αν εμφανίζονται, όσες θλίψεις και αν πολιορκούν την ψυχή του ανθρώπου, ακόμη και αν πέφτει σε αμαρτήματα, χρειάζεται να μην παραμένει πεσμένος, αλλά να μετανοεί, να σηκώνεται και να συνεχίζει τις προσπάθειες του. Διότι η αγάπη «πάντα πιστεύει, πάντα ελπίζει και πάντα υπομένει, η αγάπη ουδέποτε εκπίπτει».

Όλοι οι χριστιανοί είμαστε ένα σώμα, το σώμα του Χριστού. Ο καθένας έχει διαφορετικά χαρίσματα. Άλλοι έχουν μικρότερα, άλλοι πάλι μεγαλύτερα. Αυτό όμως

δεν έχει σημασία, γιατί όλοι είναι απαραίτητοι για τη λειτουργία του σώματος. Όταν δεν υπάρχει αγάπη, ο άνθρωπος όσα χαρίσματα και να έχει δεν είναι τίποτα. Είναι απάνθρωπος. Αντίθετα όπως τονίζει ο απόστολος Παύλος στην Α΄ προς Κορινθίους επιστολή του με την αγάπη και τα πιο μικρά χαρίσματα, γίνονται σπουδαία και μεγάλα. Η αγάπη είναι ο ανώτερος και σπουδαιότερος δρόμος. Ο ίδιος ο Ιησούς δίδαξε ότι πρώτη και μεγάλη εντολή είναι η αγάπη προς τον Θεό και δεύτερη η αγάπη προς τον πλησίον (Ματθ.22,37-39). Είναι δηλαδή η πρώτη αρετή μεταξύ όλων των αρετών. Αξιόλογο παράδειγμα είναι η παραβολή των ταλάντων (Μτ. 25,14-30 και Λκ. 19,11-27). Δεν έχει σημασία τι έχει ο καθένας, αλλά αν το αξιοποιεί και το οδηγεί στην αύξηση και την καρποφορία όχι μόνο για το δικό του καλό, αλλά και για το καλό και τη σωτηρία όλων των αδερφών του, ακόμη και των εχθρών του. Έτσι γίνεται εργάτης της αγάπης και δίνει το προσωπικό του παράδειγμα και σε άλλους ανθρώπους.

Η πίστη, η ελπίδα και η αγάπη είναι αρετές σημαντικές για την ψυχική υγεία του ανθρώπου και διαμορφωτικές ήθους. Δημιουργούν αληθινούς ανθρώπους, όχι απλά ανθρωπιστές αλλά σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοσή μας, οι οποίοι είναι αναγκαίοι για την συγκρότηση μιας υγιούς κοινωνίας. Αξίζει να προβάλλονται στους νέους μας σήμερα για να ανακαλύπτουν ποιος είναι ο προορισμός τους και έναν άλλο κόσμο πίσω από αυτόν της απελπισίας και των ποικίλων προβλημάτων· ένα μεταμορφωμένο κόσμο μέσα στη χάρη του Θεού. Αν γίνει δεκτός αυτός ο τρόπος ζωής από τους νέους, τότε θα μεταμορφωθούν εσωτερικά, θα προχωρήσουν σε αξιολογική ιεράρχηση των επιθυμιών και των επιδιώξεων τους βάζοντας στην κορυφή τις πνευματικές και ηθικές αξίες και θα γίνουν φορείς εποικοδομητικών ιδεών και τρόπων κοινωνικής συμπεριφοράς.

Ας ακολουθούμε λοιπόν όλοι μια εν Πνεύματι ζωή και ας πλημμυρίζουμε τις καρδιές μας από αγάπη. Στον αγώνα μας αυτό να μην ξεχνάμε ότι έχουμε πάντα δίπλα μας τον Χριστό, έτσι δεν θα εισβάλλει ποτέ η απελπισία στη ζωή μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABBA ΔΩΡΟΘΕΟΥ, *Έργα Ασκητικά*, Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια-Πίνακες, εκδόσεις «Ετοιμασία» ιεράς μονής τιμίου προδρόμου, Καρέας 1983.
- ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Χρυσοστομικός Άμβων α΄, Πίστις, ελπίς, αγάπη*, έκδοσις Συνοδία Σπυρίδωνος Ιερομονάχου Νέα Σκήτη Αγ. Όρους, 2003.
- ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Υπόμνημα εις την προς Κορινθίους πρώτην επιστολήν*, έκδοσις καινή εκ παλαιών αντιγράφων διορθωθείσα, τυπώθη συν θεώ το παρόν βιβλίον εν Οξονίω δι' επιμελείας Θωμά του Κομβίου τυποθέτου της Ακαδημίας, και ετελειώθη μηνί Μαΐω κζ' έτους ζτνε (Α.Δ. 1847).
- ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, *Ψυχολογία και Πνευματική Ζωή*, περιοδικό *Εφημέριος*, έτος ΝΑ΄, τεύχος 10, Οκτώβριος 2002, σσ.17-18.
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ ΗΛΙΑ, *Η αγάπη ως σύγχρονη ερμηνεία του μυστηρίου της σωτηρίας*, Αποστολική διακονία, Αθήναι 1974.
- ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, *Κοινωνία Θεώσεως*, Χριστολογία και πνευματολογία στη διδασκαλία του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα στο τμήμα Θεολογίας του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1993.
- ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Δ., *Από το προσωπείον εις το πρόσωπον, Χαριστήρια εις τιμήν του μητροπολίτου γέροντος Χαλκηδόνας Μελίτωνος*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1997.
- ΙΕΡΟΘΕΟΥ μητροπολίτου Ναυπάκτου και αγ. Βλασίου, *Μεταξύ δύο αιώνων*, Ιερά μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), έκδοσις Α΄, 2000.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΣΤΑΣ, *Περί ψυχικής υγείας και ψυχικής ασθένειας*, ανάτυπο από το περιοδικό *Αναλόγιο*, *Η πείνα της ζωής*.
- ΚΥΡΙΑΖΗ Δ. Ο παραβατικός έφηβος σε πορεία ρήξης: κίνδυνος ή ελπίδα, περιοδικό *Εφημέριος*, έτος ΝΒ΄, τεύχος 10, Οκτώβριος 2003.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ., *Λεξικόν των Αγίων Γραφών*, εν Αθήναις 1973
- ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Η ζωή και το Πνεύμα, δοκίμια για την έσχατη μέριμνα του ανθρώπου*, Αθήνα 1997.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ., *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 1996.
- ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΥΘ., *Θέματα Ορθοδόξου Ηθικής Θεολογίας Α΄*, Αθήνα 1994.
- ΜΟΥΣΤΑΚΗ ΒΑΣ., λήμμα «πίστις», *ΘΗΕ* 10, 1967, στ.406-411.
- ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ Π. , *Ο «απολογισμός της ελπίδος»*, περιοδικό *Εκκλησία*, Φεβρουάριος 1980, αριθμ. 3-4, σσ. 59-60.

- ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ Π., Ο «απολογισμός της ελπίδος», περιοδικό Εκκλησία, Φεβρουάριος 1980, αριθμ. 5, σσ 85 και 86.
- ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ Π., Ψυχολογία της Θρησκείας, Οι ανθρωπολογικές συνέπειες της Χριστιανικής Θεολογίας, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1996.
- ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗ ΠΑΝ .Ι., λήμμα «αγάπη», *ΘΗΕ* 1, Αθήναι 1962, στ. 126-127.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ ΑΠ. Β., *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής*, τόμος α΄, Αθήνα 1994.
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ ΑΠ. Β., «Κριτική θεωρία» και κοινωνική λειτουργία της θρησκείας, Αθήνα 1996.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ Κ., J. Moltmann, Ο εισηγητής της «Θεολογίας της Ελπίδας» και ο θεολόγος της «πολιτικής θεολογίας», πρόκειται για εισήγηση. (<http://www.imkt.cy.net/12/T12-028.pdf>).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ., *Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας*, Αθήνα 2001.
- ΠΕΡΣΕΛΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π., *Θεωρίες θρησκευτικής ανάπτυξης και αγωγής*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2000.
- ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ ΑΝΝΑΣ, *Ψυχική Οικονομία και Δυναμική στις Οριακές Καταστάσεις*, εκδ. Χατζηνικολή.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Δ. , *Ύμνος στον Ύμνο της Αγάπης*, Αποστολική Διακονία, εκδ. α΄, 1997.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Η τέχνη της αγάπης, Ιερά Βασιλική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Νεοφύτου, Πάφος 1998.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Μυστήριο αγάπης- εκκλησία μικρά. Ο γάμος εις την ορθόδοξον εκκλησίαν, ανάπτυπον εκ του περιοδικού «Κοινωνία» τόμος 2, 1975, Αθήναι.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., *Συμβουλευτική Ποιμαντική (Διδακτικές σημειώσεις)*, Αθήνα 2000.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Τα έξι είδη της αγάπης του ευαγγελίου της κρίσεως, ανάπτυπον εκ της Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 2000.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Ειρήνη, η ετέρα όψη της βίας, Αθήνα 2007.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., *Ματαιώση ή και παραίτηση;*, περιοδικό *Εφημέριος*, έτος ΝΑ΄, τόμος 9, Σεπτέμβριος 2001, σελ.14.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Η αποξένωση των συζύγων και το γενικευμένο σύμπτωμα μοναξιάς, περιοδικό *Εφημέριος*, έτος ΝΒ΄, τόμος 5, Μάιος 2003, σσ. 16-17.

- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Αγωνίες και ελπίδες, περιοδικό Εφημέριος, τεύχος 16 (1997), σσ. 296-298.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Η συνωμοσία της ελπίδας, περιοδικό Εφημέριος, τεύχος 17 (1997), σσ. 312-314.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ.- ΤΡΕΜΟΥΛΗ ΜΑΡΙΑΣ, Δικαίωμα ή και καθήκον να είσαι διαφορετικός; Ορθόδοξη θεολογική προσέγγιση και προοπτική, επιστημονική επετηρίς της θεολογικής σχολής, τόμος ΜΑ΄, εν Αθήναις 2006, σσ. 249-262.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., *Μνήμη και Λήθη στη Θεία Λειτουργία*, εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 1989.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Αγωνίες και ελπίδες, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1997, σ.296-298.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Η συνωμοσία της ελπίδας, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1997, σ.312-314.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Αγωνίες και ελπίδες, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1996, σ.112-114.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ., Η χώρα της Αλυπίας, περιοδικό Εφημέριος, έτος 1996, σ.40-41.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π., *Η Ελπίδα*, Αποστολική Διακονία, έκδοση α΄, 1993.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΑΛ. Γ., Οι νηπτικοί Πατέρες περί της κατά Χριστόν τελειώσεως του ανθρώπου, Αθήναι 1994.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Υπόμνημα εις τας επιστολάς της Καινής Διαθήκης*, τομ.Α΄, Αθήναι 1956.
- ΥΦΑΝΤΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΑΡ., π. ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΦΑΡΟΥ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, περιοδικό *Σύναξη*, τεύχος 80, Οκτ-Δεκ. 2001(σ.124-127). Πρόκειται για βιβλιοκρισία.
- ΦΑΡΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΣ, Ο μύθος της ψυχικής νόσου, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2001.
- ΦΑΡΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΣ, Η διαχείριση της αγάπης, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2010.
- ΦΙΛΟΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΝΗΠΤΙΚΩΝ, Αγίου Κασσιανού Ρωμαίου, Προς Κάστορα επίσκοπον περί των οκτώ της κακίας λογισμών, τ. Α΄(εκδ. «Αστέρος»), 1982.
- MOLTMANN JURGEN, *The experiment hope*, fortress press, Philadelphia, 1975
- VERGOTE ANTOINE, Η ψυχολογία της απιστίας, ανάπτυπο εκ του περιοδικού *Εφημέριος* [έτος ΜΒ (1993), σσ384-85, έτος ΜΓ (1994) σσ40-41,62-63,80-81,98-99,110-111 και 130], μετάφραση Στάθη Γιαννή, προλογικό σημείωμα Α.Μ. Σταυρόπουλος, Αθήνα1994.

VERGOTE ANTOINE, άρθρο Θρησκεία- Παθολογία- Θεραπεία, *Revue Theologique de Louvain*, 26, 1995. 1: 3-30. Η μετάφραση έγινε από τον διδάκτορα Παιδαγωγικής κ. Στάθη Κ. Γιαννή.

\

.